

T.C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ ve SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

AZERBAYCAN'DA KUBA HANLIĞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Kanan SULEYMANOV

BURSA-2016

T.C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ ve SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

AZERBAYCAN'DA KUBA HANLIĞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Kanan SULEYMANOV

DANIŞMAN

Yrd. Doç. Dr. Şevket YILDIZ

BURSA-2016

TEZ ONAY SAYFASI

T.C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı'nda 701422025 numaralı Kanan Süleymanov'un hazırladığı "Azerbaycan'da Kuba Hanlığı" konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 11/ 07 /2016 günü 10:00.-12:00. saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının başarılı olduğuna (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Yrd. Doç. Dr. Şevket YILDIZ
Uludağ Üniversitesi

Üye
Yrd. Doç. Dr. Fatih AMAN
Sinop Üniversitesi

Üye

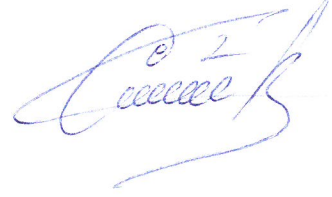
Yrd. Doç. Dr. Saadet MAYDAER
Uludağ Üniversitesi

..11 / 07 / 20.16.

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Azerbaycan’da Kuba Hanlığı” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

25.06.0216

Adı Soyadı:	Kenan SÜLEYMANOV
Öğrenci No:	701422025
Anabilim Dalı:	İslam Tarihi ve Sanatları
Programı:	Tezli yüksek lisans
Statüsü:	Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Kanan SULEYMANOV
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: İslam Tarihi ve Sanatları
Bilim Dalı	: İslam Tarihi
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı	: viii+68
Mezuniyet Tarihi	: .../.../2016
Tez Danışmanı	: Yrd. Doç. Dr. Şevket YILDIZ

AZERBAYCAN'DA KUBA HANLIĞI

Nadir Şahın bir suikast sonucu ölümünden sonra Azerbaycan'da yirmiye yakın bağımsız ve yarı bağımsız hanlıklar ortaya çıkmıştır. Bu Hanlıklar içerisinde çalışmamızın konusu olan Kuba Hanlığı Azerbaycan topraklarını birleştirme siyaseti yürütmüştür. Ancak bölgeyi ele geçirmeye çalışan Rusya ve İran devletleri buna müsaade etmemişlerdi. Uzun süren mücadelelere rağmen hanlıklar özellikle de Kuba Hanlığı kendi bağımsızlıklarını yitirmişler ve ardı-ardına Rusya tarafından işgal olunmuşlardır.

Ele almış olduğumuz çalışmamızın giriş kısmında Nadir Şah zamanında Azerbaycan'ın sosyal ve siyasi durumu ele alınmış, Nadir Şahın yürüttüğü siyasete karşı yerli halkın isyanlarından söz edilmiştir. Birinci bölümde ise Kuba şehrinin Hanlıktan önceki durumu, Kuba Hanlığının kurulması, Kuba Hanlarının diğer Hanlıklara ve komşu devletlere karşı yürüttüğü siyaset kaleme alınmıştır. Çalışmamızın ikinci bölümünde Kuba Hanlığının Rusya tarafından işgal olunması ve Kuba Hanlığının sosyal, iktisadi ve kültürel durumu ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler

Azerbaycan, Kuba, Hanlık, Rusya, İran,

ABSTRACT

Name and Surname : KANAN SULEYMANOV
University : Uludağ University
Institution : Social Science Institution
Field : History of Islam and Islamic Arts
Branch : History of Islam
Degree Awarded : Master
Page Number : viii+68
Degree Date : / / 20.....
Supervisor : Yrd. Doç. Dr. Şevket YILDIZ

THE KHANETE'S OF KUBA IN AZERBAIJAN

After Nadir Şahın was assassinated and murdered more than twenty independents and semi-independents kHanetes got tehir. Frredom in Azerbaijan. And this our work which talks about Kuba kHanete's has affliated with Azerbaijan politices in terms of uniting it people. Due to this matters the kHanetes prevents those whom tried to sired the country like Russia and İran. It has toke a long period of struggies,especially Kuba kHanetes but at the end they lost their powerthen Russia sired and accupy it territory.

İn the introduction part we approched social and political cases in Azerbaijan , during period of Nadir Şahın.

Nadir şah was critisired by his inhabitants, because of his political wasy. İn the first chapter it talks about the pozition of the Kuba city before the kHanete's and other kHanetes and it struggle with itneighbor's. İn the second chapter our work spoke the take over of Kuba by Russians after that like wise at the same topic our work spoke about political economic and cultural ways of life of kuba kHanetes.

Keywords

Azerbaijan, Kuba kHanetes, Russia, İran.

ÖNSÖZ

Şimdiki Azerbaycan topraklarında Safeviler hâkimiyetine 1736 senesinde son koyan Nadir Şah, 1747 senesinde suikasta uğradıktan sonra, mezkûr beldeye bağımsız ve yarı bağımsız Hanlıklar ortaya çıkmıştır. Söz konusu Hanlıklar mülkiyet prensibi esasına göre kurulmuşlardır. Önceleri halkın oyu ile tahta geçen Hanlar, daha sonra hâkimiyeti veraset yoluyla babadan oğla aktarmışlardır. Gittikçe bağımsız hale gelen söz konusu Hanlar yetki ve haklarını genişletmeye başlamışlardır. Böylece yerli halkın üzerinde tam anlamıyla yetki sağlamışlardır. Azerbaycan'da kurulmuş olan Karabağ, Şeki, Gence, Bakü, Derbend, Talış, Nahçıvan, İrevan Hanlıkları içerisinde çalışmamızın konusu olan Kuba Hanlığı'nın kendine has özellikleri vardır.

Kuba Hanlığının kurucusu Hüseyin Ali Han olmuştur. Ondan sonra yerine geçen oğlu, Feteli Han döneminde Kuba Hanlığı yükselme devrini yaşamıştır. Döneminin cesur ve akıllı devlet adamlarından biri olan Feteli Han, diğer komşu Hanlıkların topraklarını kendi egemenliği altına almağa çalışmasına rağmen, buna nail olamamıştır. Babası Feteli'nin vefatı sonrası başa gelen Ahmet Han ve kardeşi Şeyh Ali Han babalarının Kuba Hanlığına birleştirmiş olduğu toprakları kendi hâkimiyetleri altında tutamamışlar ve sadece Kuba ve Derbent Hanlıklarını koruyabilmişlerdir. Şeyh Ali Hanın hâkimiyeti Rusların Azerbaycan topraklarının işgali dönemine rastlamaktadır. Şeyh Ali Han Ruslara karşı mücadele etmesine rağmen diğer Hanlıklar gibi Kuba Hanlığı da Çarlık Rusya'nın terkiğine katılmıştır.

Çalışmamızın hazırlanmasında bize yardımlarını esirgemeyen saygı değer danışman hocam Sayın Yrd. Doç.Dr. Şevket Yıldız'a, Yrd. Doç. Dr. Ali İhsan Akçay'a Yrd. Doç. Dr. İlhami Oruçoğluna ve Azad Dedeyev hocalarıma değerli arkadaşlarım İlham Sovgatov'a, Kenan Ömerov'a, Elnur İsmailov'a, Rahil Alican'a, Cavit Hacıyev'e, Ramazan Ramazanov'a, her zaman yanımda olan ve dualarını esirgemeyen anne ve babama, kardeşim Senan'a teşekkürlerimi arz ederim.

Kenan SÜLEYMANOV

BURSA, 2016

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ	1
NADİR ŞAH DÖNEMİNDE AZERBAYCAN	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KURULUŞUNDAN RUSYA'IN İŞGALİNE KADAR KUBA HANLIĞI.....	6
I. XVIII YÜZYILIN BİRİNCİ YARISINDA AZERBAYCAN.....	6
II. KUBA HANLIĞININ KURULUŞU	10
A. KUBANIN ADI	10
B. KUBANIN COĞRAFİ KONUMU.	11
C. KUBANIN HANLIKDAN ÖNCEKİ DURUMU	12
D. HÜSEYİNALİ HAN DÖNEMİ VE KUBA HANLIĞI.....	14
E. FETH ALİ (FETELİ) HAN DÖNEMİ VE KUBA HANLIĞI.....	16
III. FETELİ HANIN AZERBAYCAN TORPAKLARINI BİRLEŞTİRME SİYASETİ... 17	
A. DERBENT HANLIĞININ KUBA HANLIĞINA BİRLEŞTİRİLMESİ.....	17
B. BAKÜ HANLIĞININ KUBA HANLIĞI TARAFINDAN İŞGALİ.....	19
C. ŞAMAHI HANLIĞININ KUBA HANLIĞI TARAFINDAN İŞGALİ.....	20
Ç. CEVAT HANLIĞININ KUBA HANLIĞI TARAFINDAN İŞGALİ	23
IV. FETELİ HAN DÖNEMİNİN SİYASİ OLAYLARI	24
A. GAVDUŞAN SAVAŞI.....	26
B. DERBENT'İN SAVUNULMASI.	27
V. KUBA HANLIĞININ DIŞ İLİŞKİLERİ VE DİĞER AZERBAYCAN HANLIKLARI İLE MÜNASEBETLERİ.....	29
A. İRAN'LI KERİM HAN ZEND'LE MÜNASEBETLER	29
B. KARABAĞ VE ŞEKİ HANLIĞI İLE MÜNASEBETLER.....	30
C. FETELİ HANIN GÜRCÜ ÇARI II. IRAKLİ İLE ANLAŞMASI.....	33
Ç. AHMET HAN DÖNEMİ VE KUBA HANLIĞI	34
D. ŞEYH ALİ HAN DÖNEMİ KUBA HANLIĞI	35

E. AĞA MUHAMMED ŞAH KAÇARIN AZERBAYCAN'A İLK SALDIRISI VE KUBA HANLIĞI	35
VI. RUS ASKERLERİNİN AZERBAYCAN ÜZERİNE YÜRÜYÜŞÜNÜN BAŞLANMASI.....	37
VII. AĞA MUHAMMED ŞAH KAÇARIN AZERBAYCAN'A İKİNCİ YÜRÜYÜŞÜ	40

İKİNCİ BÖLÜM

I. AZERBAYCAN TOPRAKLARININ VE KUBA HANLIĞININ RUSYA TARAFINDAN İŞGALİ.....	43
II. KUBA HANLIĞININ SOSYAL VE İKTİSADİ DURUMU.....	48
A. İDARİ YAPI.....	48
B. SOSYAL YAPI.....	50
C. KÜLTÜREL DURUM.....	51
Ç. EĞİTİM-ÖĞRENİM	51
III. MİMARİ	52
A. SANATKÂRLIK VE TİCARET.	53
B. TOPRAK SİSTEMİ	55
C. VERGİ SİSTEMİ	55
Ç. MAHKEME VE CEZA YÖNTEMLERİ.....	56
D.ORDU	57
SONUÇ	59
KAYNAKLAR	62
EKLER	66

KISALTMALAR

a.g.e	: Adı geçen eser
a.g.t.	:Adı geçen tez
a.g.md.	: Adı geçen madde
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
ev	: Çeviren
M.Ö.	: Milattan Önce
M. S.	: Milattan Sonra
s.	: Sayfa
s.	: Stranica
ss.	: Sayfadan sayfaya
T.	: Tom (cilt)
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
ABD	: Amerika Birleşmiş Devletleri
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı

GİRİŞ

NADİR ŞAH DÖNEMİNDE AZERBAYCAN

İran'da 1736 yılının yazında III. Şah Abbas'ın aniden vefat etmesinden sonra Safevi ailesinden tahta çıkacak kimse kalmamıştı. Zaten fiilen şahlığı elinde tutan Nadir Şah yeni şahın seçilmesi meselesini ileri sürerek Mugan'da büyük bir kurultay tertip etti. O, bu kurultayda önceden hazırlanmış senaryo üzerine kendini İran'ın ileri gelenlerine şah seçtirmeyi başardı. Böylece Nadir şah İran'ın şahı oldu. Bu olay İran'da yüzyıllardır hüküm süren Safevi sülalesinin hükümlüğüne son vermiştir.¹

Şimdi İran şahlığını resmi olarak da elde eden Nadir şah mizacı gereği hemen kendi icraatlarına başladı. İlk iş olarak O, İran'daki ve Azerbaycan'daki eski idarecileri kifayetsizlikleri gerekçesiyle değiştirdi ve vilayetlerin idare olunması için mensup olduğu Afşar sülalesinden olan kimseleri getirdi. Nadir Şah Safevilerden kalma güvenlik teşkilatlanmasını da lağvetti. Şirvan, Karabağ, Güney Azerbaycan ile Revan'dan Derbent'e kadar olan bütün bölgeyi Azerbaycan adı altında büyük vilayet ilan etti. Bu vilayetin başına kendi kardeşi İbrahim Han'ı tayin etti.²

Nadir şah kendi hâkimiyetinin ilk günlerinden itibaren vergilerin düzenli bir şekilde toplanabilmesi için görevliler tayin etti. Onların çoğunluğu devletin maliye işleri ile ilgileniyorlardı. Vergi toplama işi ciddi kontrol altında idi. Böyle olduğu halde halktan toplanan vergiler ayrı ayrı şahıslara değil, direk devletin hazinesine gidiyordu. Bu vesaitin çoğunluğu orduya harcanıyordu. Nadir şahın siyaseti ahaliyi tamamen yoksul durumda bırakmak idi. O, kendine karşı çıkanları takip ettirerek öldürtüyordu. Yerli halk vergi ödemekle beraber şahın emri ile askere çağrılıyordu.³

¹ Mehman Suleymanov, *Nadir Şah*, Tahran Yayınları, 2010, s. 304.

² Suleyman Memmedov, Tofik Veliyev, Ekber Kocayev, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, Aspolgraf Neşriyatı, 2009, s. 62.

³ Memmedov, Veliyev, Kocayev, a.g.e., s. 62.

1737 yılında Astara hâkiminin emri üzerine altı bin kentli zorla askere çağrılmış ve İran hâkimlerinin emri gereği yerli halktan kendi kızlarını şahın sarayına komutanlara ve devlet işinde çalışan memurlara hizmetçi olarak göndermeleri isteniyordu. Bu dönemlerde Azerbaycan en ağır günlerini yaşıyordu. İran zulmüne karşı artık ayrı ayrı bölgelerden yerli halk isyan etme kararı almışlardı. Yapılacak işlerinin tamamlandığına inandıktan sonra O, fethedilen yeni yerleri de kendisinin tayin ettiği memurların idaresine bırakarak Mugan'ı terk etti.⁴

1736 yılında Nadir şah önce İran'a sonra ise güçlü ordu toplayarak Hindistan üzerine yürüdü. Yıllarca Osmanlı-İran-Rusya arasında nüfuz mücadelelerine sahne olan Azerbaycan ve Dağıstan'da halk gerek bu mücadelelerin olumsuz etkileri yüzünden gerekse İran yönetiminin memurlarının ağır yükümlülüklerinden dolayı oldukça zor durumda kalmıştı.⁵ Nadir şahın ülkeden ayrılmasını fırsat bilerek halk isyan etti. Bu isyanlardan ilki 1738 yılında Car⁶ da gerçekleşti. İran hâkimiyetine karşı isyan eden Car ve Tala lezgileri, Hindistan seferinde olan nadir şahın Azerbaycan'da bıraktığı İran ordusunu perişan ettikleri gibi, bu orduların başında olan Nadir şahın kardeşi İbrahim Hanı da öldürdüler.⁷

Dağıstan ve Azerbaycan'da İran hâkimiyetine karşı daha geniş halk kitlelerini içeren hareketler 1740'lı yıllarda daha da genişleyerek devam etmekteydi. Bölgede bu hadiseler artarak devam etmekteyken halen Hindistan seferinde bulunan Nadir şah, Azerbaycan'da işlerin kötüye gittiği haberini almış ve bu olumsuz haber üzerine Hindistan'daki işlerini çabucak tamamlayarak geri dönmüştü. Nadir Şah daha sonra güçlü bir ordu toplayarak Azerbaycan ve Dağıstan üzerine yürüdü.⁸ Nadir şahın amacı burada ahalinin kendisine karşı gelmelerine son vermektir. Aslında Nadir şah şimdiye kadarki girişimlerinde Kafkasya'da tam hâkimiyetini hiçbir zaman sağlayamamıştır. Gerek bu gerçeğin vermiş olduğu rahatsızlıkla gerekse de yeni isyana kalkanları

⁴ Memmedov, Veliyev, Kocayev, a.g.e.,s. 63.

⁵ Suleymanov, a.g.e., s. 306.

⁶ Car-Balaken- Azerbaycan'ın Kuzey-Batısında yerleşen küçük bir ilçe olmuştur. Bu ilçede Dağıstan'dan göçen Avar aileleri ve esasen de yerli halklardan ibaret aileler yaşamaktaydı. Günümüzde de Balaken Azerbaycan'ın Gürcistan'la sınırında bir ili olarak varlığını sürdürmektedir. Car ise Balaken ilçesinden 10 km mesafede yerleşen Zagatala ilinin köyü olarak varlığını sürdürmektedir.

⁷ Memmedov, Veliyev, Kocayev, a.g.e., s. 65.

⁸ Sadettin Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Ankara, Akçağ Yay., 1999, s.17.

cezalandırmak amacıyla 1741 yılında yeniden Dağıstan'a girdi. Nadir şah burada işlerini yoluna koyabilmek için bir buçuk yıl kaldı.⁹

Nadir şahın Kafkasya'daki bu hareketlerinden rahatsızlık duyan Ruslar 1742 yılında Kızlar Kalesinde 42.000 kişilik bir ordu toplamışlardı. Bu yıl içinde Dağıstan içlerine kadar ilerleyen İran ordusu Rusya'nın kuzeyinde topladıkları orduyu dikkate alarak bu yöndeki hareketlerini sınırlandırmak zorunda kalmışlardır. Ayrıca Nadirin Azerbaycan ve Dağıstan içlerindeki hareketleri Osmanlı Devletini de son derece tedirgin ediyordu. Nadir şah Osmanlı devletini yalnız Dağıstan ve Azerbaycan üzerindeki akteri herakatı ile rahatsız etmekle kalmamış;¹⁰ kurduğu diplomatik münasebetle iki ülke arasında yapılan 1736 tarihli barışta anlaşmazlık konusu olan "Caferiliğin beşinci hakk mezhep olarak kabul edilmesi ve Kabe'de bir rükün tahsisi" meselesini yeniden gündeme getirmiştir. Bu isteği Osmanlı hükümeti tarafından kabul edilmezse, maksadına ulaşmak için Silahlı mücadeleye başvurabileceğini gönderdiği elçi vasıtasıyla bildirmekte idi.¹¹ Osmanlı hükümetinden istediğini diplomasi yoluyla alınacağını anlayan Nadir şah, İraki Acem'deki Osmanlı toprakları üzerinde askeri hareket başlatmıştır, ancak bu girişiminden de istediği sonucu elde etmemiştir.¹² Osmanlı hükümeti, İran şahının düşmanca girişimleri karşısında kendi önlemlerini uygulamaya çalışıyordu. Bir yandan da daha önceki mücadeleler sırasında kendine sığınan Safi Mirze adlı İran şahzadesini şahlık iddiasıyla destekleyerek İran tarafına gönderirken öte yandan da şahzadenin ardından başlattığı bir askeri hareketle girişimlerini destekliyordu. Safi Mirze vasıtasıyla Osmanlı hükümetinin Azerbaycan'da yaptığı propagandalar Nadir şahı oldukça zor duruma düşürdü.¹³ İran idaresinin zulmünden bıkmış olan Şeki halkı Osmanlı devletinin desteğine güvenerek mahalli liderleri olan Hacı Çelebi'nin önderliğindeki İran hakimiyetine karşı baş kaldırdılar. Nadirin ordusunun taarruzu karşısında Gelesen Göresen kalesine çekilen Hacı Çelebi'nin ordusu fövkelade savunma muharibesi yaparak İran ordusunun başarıya ulaşmasına izin

⁹ Gömeç, a.g.e., s. 18.

¹⁰ Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy), (Hazırlayanlar: İsmet Demir, Hacı Osman Yıldırım ve diğerleri.),(1578-1914), C I, Ankara, T.C. başbakanlık Devlet arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın 4, 1992, s. 35.

¹¹ Osmanlı Arşiv Belgeleri, a.g.m., s.36.

¹² Nadir Ahmedov, *Tarihimizden Bir Sayfa*, Bakü, y.y., 2014, s. 161.

¹³ Suleymanov, a.g.e., s. 451.

vermediler. Tabii ki Şekili'ler, Hacı Çelebi'nin liderliğinde gerçekleştirdikleri bu direnişle, gelecekte oluşacak olan mustakil Şeki Hanlığının temellerini atmış oluyorlardı.¹⁴

Nadir şah, 1740'lı yılların başlarından itibaren karşılaşmaya başladığı isyanların iç ve dış etkenleri karşısında mücadelesini sürdürmek çabası içinde idi. 1743 yılının sonlarına doğru isyanların dahili sebeplerini büyük ölçüde etkisiz getirmeyi başardıktan sonra en önemli dış etken olan Osmanlılar'a karşı da yeniden etkin bir mücadele yürütmeyi göze aldı. Zaten elçisi aracılığı ile Osmanlı devletinden yerine getirilmesini istediği isteklerine olumsuz cevap almıştı. Hem bu istekleri gerçekleştirmek, hem de Azerbaycan ve Dağıstan'dan Osmanlı'ların etkisini tamamen kaldırmak amacıyla harekate geçti.

Azerbaycan ve Dağıstan'ın kendisi için ehemiyetinin daima müdrik olan Osmanlı idaresi bu bölgedeki her türlü hareketliliğe büyük hassasiyetle takip etmiştir. İran'da 1743 yılında belirgin bir şekilde görülen hareketlilik üzerinde Osmanlı hükümeti Kars Seraskeri Ahmet komutasında Safi Mirze'nin de iştirak ettiği bir sefer gerçekleştirdi.

Osmanlı cephesindeki bu gelişmeleri yakından takip eden Nadir şah da derhal hazırlıklarını tamamlayarak, topladığı ordularını ile karşı sefere çıktı. Kars'a iki saatlik mesafeye kadar ilerledi. İran ordusunun sefer halini gören Osmanlı ordusu komutanları savunmada kalmayı stratejik açıdan uygun gördüler. 1744 yılı içinde Kars kalesine yaptığı iki büyük taarruzdan sonuç alamayan şah kuvvetleri 1745 yılının ortalarına kadar Osmanlı ordusunun mükabil taarruzlarına karşı koymak zorunda kaldılar. Bu taarruzlar sonucu Revan'a kadar çekilmek zorunda kalan Nadir şah, asıl tahkimatını burada oluşturdu ve Türk kuvvetlerinin saldırılarını da burada Ağustos 1745 yılında kırabildi. Böylece Azerbaycan toprakları 1744-1745 yıllarında bir kere daha Osmanlı-İran mücadelelerine sahne olurdu.¹⁵

¹⁴ Suleymanov, a.g.e., s. 470.

¹⁵ Suleymanov, a.g.e., s. 474.

Bundan sonra yeniden taarruzu göze almayan Nadir şah, barış girişimlerini başlattı. Yapılan müzakerelerden sonra 1746 yılı sonlarına doğru Kazvin şehrindeki görüşmelerde son şeklini alan barış şartları 1747 yılının başlarında hükümetlerce de onaylanarak yürürlüğe girmiştir. Anlaşmada sınırlar iki ülke arasında 1639 yılında imzalanan Kasr-i Şirin anlaşmasına göre tanzim edilmiştir. Bu durumda Osmanlı hükümeti Azerbaycan'ın İran idaresinde kalmasını kabullenmek zorunda kalıyordu. Ancak Azerbaycan vilayetlerinde İran hakimiyetine karşı mücadeleye hatta muharebelere dönüşen memnuniyetsizlik, 1740'lı yıllarının sonlarına doğru da arttı. Fakat bu hareketler organize olarak gelişmemiştir. Çünkü bu istikametteki girişimlerin çoğu birbirinden kopuk, plansız programsız bir biçimde olduğundan dolayı, maksat dışında istismar edildikleri dahi olmuştur. Mesela, Şeki isyanında aktif olarak Şeki halkının yanında görünen Sam Mirza'nın asıl amacı Nadir'i devirerek İran tahtını elde etmek olmuştur. Bütün olumsuz şartlara rağmen Azerbaycan halkı, İran hükümetinin zulüm ve şiddete dayalı idaresine karşı haklı mücadelesine korkmadan ve yılmadan devam etmiştir.¹⁶

Nadir şahın 20 Hazirann 1747 yılında öldürülmesi, Azerbaycan halkının İran hakimiyetinden kurtuluş mücadelesinin çok önemli bir dönüm noktasını teşkil etmiştir. Şahın öldürülmesinden sonra İran'da görülen kargaşa döneminde iş başına gelen şahlardan bazılarının Azerbaycan üzerine yeni seferleri gerçekleşmiş ise de, mustakil Hanlıklar şeklinde teşkilatlanan Azerbaycanlı'lar İran kuvvetlerinin bu taarruzlarına karşı mücadele ederek bağımsızlıklarını muhafaza etmeye çalışmışlardır. Şartlar büyük ölçüde aleyhlerine olmasına rağmen bu inançlı mücadeleleri sayesinde XVIII. Yüzyılın ortalarında elde ettiklerini bağımsızlıklarını XIX. Yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarına kadar sürdürmüşlerdir.¹⁷

¹⁶ Osmanlı Arşiv Belgeleri, a.g.m, s. 37.

¹⁷ Ahmedov, a.g.e., s. 163.

BİRİNCİ BÖLÜM

KURULUŞUNDAN RUSYA'IN İŞGALİNE KADAR KUBA HANLIĞI

I. XVIII YÜZYILIN BİRİNCİ YARISINDA AZERBAYCAN

XVI. Yüzyılın başlarından itibaren Azerbaycan toprakları üzerinde hâkimiyet kuran Safevi Devleti XVIII yüzyılın birinci yarısında ağır ekonomik ve siyasi buhran içerisindeydi. Yönetim beceriksizliğinden dolayı devletin hazinesi boşalmış durumda idi. Şah Sultan Hüseyin (1649-1722) döneminde hazine boşluğunu kapatmak amacıyla birçok önlemler alınmıştı. Onun Dede- Babalarından kalma Erdebil Türbesindeki değerli eşyalarının eritilerek hazineye aktarılması sağlanmış ve daha önce konulan vergilere yeni üç vergi daha ilave olunmuştur.¹⁸ Buna rağmen ekonomik sıkıntılar bertaraf edilmemiş, ekonomik kriz, saltanat mücadelelerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bunun sonucunda da memleketin her tarafında devlete karşı isyanlar başlamıştır.¹⁹

Safevi devletinin içinde sıkıntılar sürerken Başkent İsfahan'da beklenmedik bir olay ortaya çıktı. Şah Sultan Hüseyin başta olmak üzere Safevi Hanedanı, Afganların baskınına uğrayarak yakalandılar. Bu aileden sadece Şah Hüseyin'in oğlu Tahmasip kurtarıldı. Safevi devlet erkânı kendi iç sorunlarıyla uğraşırken doğal olarak Azerbaycan'ı unuttu. Aslında Azerbaycan'ın İran'dan kopmasına neden olan olayların başında Safevi devlet adamlarının kötü idaresi gelmektedir. Elbette buna Azerbaycan halkının o dönemde Safevi idaresini istememesi de ilave edilebilir.²⁰

¹⁸ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Tarixi*, Bakı, Azərneşr, 1994, s. 500.

¹⁹ Bünyadov, a.g.e., s. 501.

²⁰ Bünyadov, a.g.e., s. 502.

Azerbaycan'da ortaya çıkan bu otorite boşluğundan ilk faydalanan devlet Rusya oldu. Bu sırada Rusya'nın başına I. Petro (1689-1725) geçmişti. I. Petro'nun düşüncesi Hazar denizini ele geçirerek İran ve Ortadoğu üzerinden Hindistan'a giderek bu bölgenin ticaretini ele geçirmektir.²¹ Bu yüzden Rusya için Kafkasya çok önemliydi. Çar Petro Şirvan ve Revan eyaletlerinde Rus tüccarlarının Lezgiler tarafından öldürülmesi bahane ederek bu topraklar üzerinde bizzat sefere çıktı. 1722 yılında Rus Ordusu Derbent tarafından deniz ve karayoluyla Kafkasya'ya girdi.²² Karşılarında nizami bir ordu göremeyen Ruslar, halkın ayaklanmasına bakmayarak, rahat bir şekilde ilerleyip kısa bir zaman içerisinde Derbent, Bakü, Salyan, Talış, Gilan, Mazenderan ve Astarabat bölgeleri dâhil Azerbaycan'ın Hazar sahilindeki bölgelerini işgal ettiler. Zaten dağılma sürecinde olan Safevi devleti, Rusya'nın bu istila hareketine karşı hiçbir şey yapamadı ve yukarıda adları geçen bölgeleri Ruslara bıraktı. Rusya da bunun mukabilinde İran'a Afganlarla mücadelede yardım edeceğine dair söz verdi.²³

Bu sıralarda Azerbaycan dâhil Kafkasya üzerinde sözü geçen devletlerden biri de Osmanlı devletiydi. XVIII yüzyılın başlarında Osmanlı devleti özel Kafkasya siyaseti uygulandığından, Rusların müdahalesinden önce bu konuda bazı siyasi yatırımlarda bulunmuştu. Bunun sonucu olarak III. Ahmet (1703-1730) zamanında, 1714 yılında Dağıstan ve Şirvan hâkimlerinin ricaları üzerine bu bölgeye siyasi baskıda bulunma kararları alınmıştı. Safevi devletine karşı Şirvan'da çıkan halk isyanı Osmanlı Devletince desteklenerek, Hacı Davut Şirvan hâkimi tayin edilmişti.²⁴ Petros Di Sarkis Kilanems'in söylediğine bakılırsa, 1723 yılında Kafkasya yerli beyleri Erzurum Paşasına yazarak “neden oturuyorsunuz Siz de Türksünüz, biz de, Rusların idaresine girmektense sizin idareniz daha iyidir. Zamanında gelin Ruslara müdahale ediniz onları şehre bırakmayınız” diyerek Osmanlı Devletinden yardım istemişlerdi.²⁵ Bundan başka İngiltere ve Fransa, Rusya'ya karşı olduklarından, Kafkasya'ya girmesi söz konusu olursa bu devlete karşı Osmanlıya yardım edeceklerini bildirmişlerdi.

²¹ Süleyman Kocabaş, *Tarihte Türk-Rus Mücadelesi*, İstanbul, Vatan Yayınları, 1989, s. 92.

²² İbrahim Yüksel, “Çarlık Rusya'nın Azerbaycan'ı İstilas ve Osmanlı Devletinin Tutumu”, *Kafkas Araştırmalar*, S.1, İstanbul, 1988, s. 25

²³ Kocabaş, a.g.e. s. 93. Bünyadov, a.g.e. s. 504.

²⁴ Ahmet Zeki Velidi Togan, “*Azerbaycan*”, İA. C.II, İstanbul, 1970, s. 114.

²⁵ Bünyadov, a.g.e., s. 504.

Böylece Osmanlı Devleti güçlü bir ordu toplayarak, Halkın da isteği üzere ve büyük Avrupa devletlerinin desteği ve kendi siyaseti icabı 1723 yılının yazında harekete geçerek Tiflis'i aldı. Tiflis'i aldıktan sonra arka arkaya Azerbaycan'ın şehirlerini ele geçirmeye başladı ve ilk olarak Gence fethedildi.²⁶ Türklerin Kafkasya üzerine ilerlemesi Rusya ve Türkiye arasında harp çıkmasıyla sonuçlanabilirdi. Böylece Kafkasya Rusya, İran ve Türkiye arasında birbirlerine karşı çıkmaları için önemli bir noktaya gelmişti. Burada üç devletin menfaati söz konusu idi. Rakiplerine karşı mücadelede Rusya'nın vaziyeti daha iyi görünüyordu aynı zamanda Kafkas halklarının Hıristiyan ahalisince destekleniyordu.²⁷

Lakin İsveç'le yeni savaştan ayrılmış Rusya tekrar bir savaş başlatamazdı. Bu yüzden Rusya Osmanlı devleti ile barış imzalama kararı aldı. İngiltere ve Fransa buna mani olmak isteyip geciktirmelerine rağmen 1724 yılının Temmuz ayının 12'sinde İstanbul'da Rusya ve Türkiye arasında bir antlaşma yapıldı. Antlaşma gereğince Ermenistan, Gürcistan ve Hazar Denizi sahilleri Rusya'ya bırakıldı ve geride kalan Azerbaycan topraklarının Türkiye'ye verilmesine karar verildi.²⁸

Bu dönem olaylarını anlatırken Abbas kulu Ağa BakıHanov "Gülüstani-İrem" adlı eserinde şöyle söylemektedir: " Afganlar İran başkentini, Irak, Fars ve Horasan'ı Osmanlılar ise Azerbaycan'ın yarısını ve Gürcistan'ı ele geçirmişlerdir. Ruslar Hazar Denizi sahillerini tutmuş, Lezgiler de Şirvan'da yolsuzluklar yapıyorlardı."²⁹ Azerbaycan'ın üç devlet tarafından bölüşülmesi ve savaşların sürekli devam etmesi, halkın ekonomik gücünün son derece kötü olmasına sebep olmuştu. Öyle ki istikrar arayışı içinde olan Azerbaycan halkı ne yapacağını ve nereye gideceğini bilemez duruma gelmişti.

1730 yılında İran'da siyasi yönden güçlenen Nadir Bey küçük yaştaki Şah Abbas adına ilk yaptığı iş, Afganları susturmak, iç sorunları çözmek oldu bu sırada Osmanlı devleti, III. Sultan Ahmet'in tahtan indirilerek yerine Sultan Mahmut (1730-1754)

²⁶ Nevzat Köseoğlu, *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1997, s. 399.

²⁷ Bünyadov, a.g.e., s. 505.

²⁸ Togan, a.g.m., s. 115.

²⁹ Abbasqulu Ağa Bakıxanov, *Gülüstani-İrem*, Bakı, 1951, s. 163.

Hanın getirilmesi olayı ile uğraşıyordu. Taht kavgası nedeniyle devlette bir takım sorunlar yaşanmaktaydı. Azerbaycan konusunda Osmanlı ile anlaşamayan Nadir Bey savaş yoluna başvurarak hem Rusya'dan, hem de Osmanlı'dan Azerbaycan topraklarını almayı ve İran sınırlarını genişletmeyi başardı. 1735 yılında Rusya ve Osmanlı devletleriyle İran arasında yapılan anlaşmalarla Azerbaycan İran tarafından geri alındı.³⁰

1736 yılının başında dört yaşındaki Safevi Şahı'nın aniden ölmesi, Nadir Bey'e saltanat kapısını açtı. Daha önce görevi naiplik olan Nadir 26 Şubat 1736 yılında Azerbaycan'ın Muğan bölgesinde kendini Şah ilan ederek, İran tahtına oturdu.³¹ Böylece, 236 sene hüküm süren Safevi Hanedanı, yerini Nadir Şah Afşar hâkimiyetine terk etmiştir. Nadir şahın hâkimiyete gelişi Azerbaycan'da bir takım olayların çıkmasına neden olmuştur. Şöyle ki, Muğan'da şahlık törenleri yapıldığı sırada Karabağ Beylerbeyliği'ni yöneten Ziyadoğulları ve Karabağ Türk aşiretlerinden Cavanşir, Otuz iki ve Kebirli aşiretleri, Nadir şaha karşı çıkıp onun hâkimiyetini istemediklerini bildirmişlerdir. Bunun üzerine Nadir Şah, Gence hâkiminin görevlerini kısıtlamış Kazak ve Borçalı bölgelerini Gürcistan'a Karabağ hamse meliklerini ise buraya dışarıdan gelip yerleşen Ermenilere teslim ederek, onları kendisine bağlamıştır. Ayrıca Karabağ'daki Cavanşir, Otuz iki ve Kebirli aşiretlerinin Horasan'a sürülme emrini vermiştir.³²

1736 yılından sonra yaklaşık on yıl sözünü ettiğimiz bölgelerde siyasi bir istikrar yaşanmıştır. Yalnız 1747 yılında Haziranın 20 de Nadir Şah bir suikast sonucunda öldürüldü. İran'da yeniden hâkimiyet mücadeleleri başlamıştı. Nadir Şah zamanında kurulan merkeziyetçi sistemin tekrar bozulmasına sebep olmuştur. Nadir şahın katli ile İran'da baş veren iç karışıklıklar Azerbaycan için bir dönüm noktası olmuştur.³³ Çünkü Azerbaycan, İran işgalinden bu olaydan sonra kurtulmuştur.

XVIII. Yüzyılın ortalarına doğru hem İran, hem Rusya ve hem de Osmanlı Devleti iç sorunları nedeniyle, Azerbaycan'la uğraşacak durumda değillerdi. Bu defa otorite boşluğu Azerbaycan'ın yerli beyleri tarafından değerlendiriliyordu. Eskiden her biri ayrıca vilayet şeklinde olan, irili ufaklı tam on sekiz Hanlık ortaya çıkmıştır.

³⁰ Bünyadov, a.g.m., s. 509.

³¹ Bakıxanov, a.g.e., s. 173.

³² Mirze Yusif Karabaği, "Tarixi-Safi" Karabağnameler, C.II, Bakı, Şerq-Qerb Yayınları, 2006, s. 15.

³³ Karabaği, a.g.e., s. 19.

Aslında birleşik Azerbaycan devleti oluşturmak fırsatı varken bu Hanlıklar nedense bölgesel hâkimiyet “devletçikler” kurmak istemişlerdir.³⁴ Ancak bunlardan tüm Azerbaycan topraklarını birleştirmek siyaseti yürüten ve bu yolda çaba sarf eden Hanlık Kuba Hanlığı olmuştur.

II. KUBA HANLIĞININ KURULUŞU

A. KUBANIN ADI

Bilindiği gibi Kuba ismine Ortaçağ İslam ülkelerinde yer adı olarak sık kullanılmaktadır. Çalışmamıza konu teşkil eden Kuba ise XVIII Yüzyılda Azerbaycan’ın Hanlık şehirlerinden biri olmuş ve günümüzde de bir ilin adı olarak kullanılmaktadır. Şehrin adı “Türbe” anlamına gelen “Kubbe” kelimesinden bozmadır.³⁵

Kuba isminin nerden alındığına dair biri diğerini inkâr eden farklı farklı görüşler vardır.³⁶ Ancak yerli halkın dilinde Kuba Kudyal nehrinin sahilinde yerleştiğinden dolayı buraya yerli halk kendi aralarında “Kudyal şehir”, “Kudyal kale” ve yahut sadece “Kudyal” diyerek adlandırmışlardır.³⁷ Diğer bir görüşe göre ise, Kuba civarındaki Beşparmak dağının önünde aynı zamanda bir ziyaretgâh olan, Evliya Çelebinin Seyahatnamesinde Hızır-ı Zende denilen birinin büyük bir Kubbe altında bozulmamış halde olan cesedini gördüğü yerde yarı yıkılmış bir kervansarayın mevcut olduğu göz önüne alınırsa “Kubbe” adının bu ziyaretgâhla ilgisi olduğu ihtimali ortaya çıkmaktadır.³⁸ Bu ihtimali kuvvetlendiren bir diğer delil ise Kuba Hanlarının da yazmış oldukları fermanlarını ve mektupların da şehrin ismini yazarken “Kubbe” şeklinde yazmış olmalarıdır.³⁹

Diğer bir görüşe göre ise X. asırda Azerbaycan’ın hâkimi olan Enuşirevan’ın Kuba Hanlığının arazisinde “Mesket” denilen yerde taşlardan yaptırmış olduğu şehre

³⁴ Bünyadov, a.g.e., s. 522.

³⁵ Aliyev Salih Muhammed oğlu, “Kuba”, *DİA*, XXVI, s. 295.

³⁶ Solmaz Rüstemova, Quba. Aprel-May 1918-ci il, Müselman Qırğınları Senedlerde, Bakı, 2013. s. 5.

³⁷ Mirza Bala, “Kuba”, *İslam Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1977, s.924

³⁸ Evliya Çelebi, “*Seyahatnamesi*” haz Yücel dağlı, Seyit Ali Kahraman, Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit C.2 Baskı 4. Yapı kredi yayınları,

³⁹ Aliyev a.g.m., s. 297.

benzer birkaç tikili (kale) yaptırmış ve ismini “Bade-Firuz-Kubad” adlandırmıştır. Bu ismi de Sasani çarı olan Firuzun oğlu I.Kubad’ın adından aldığı söylenmektedir.⁴⁰ Ancak bu iddiaları zayıf bulan tanınmış Azerbaycan tarihçisi Sara Hanım Aşurbeyli bu konuyla ilgili olarak böyle söylemektedir: “Kuba adı Hilafetin Azerbaycan’ı ve Dağıstan’ı istila ederken Medine şehri yakınlarında yerleşen “Kuba” şehriden gelen Arap taifelerinin VII. asırda kendileri ile beraber getirdikleri aynı adlı kelimeler sınıfına dâhildir. Sara Hanım hatta Firuz Kubad’ın da bu ismi geçmişte buraya göç eden Arap taifelerinin kendi aralarında kullanırken duyduğunu ve bu adı oradan aldığını söylemektedir.⁴¹ Diğer bir görüşe göre ise Nadir Şah Kuba Hanlığının arazisinde Gülistan denilen yerde bir kubbeli çadır bina etmiş ve bu çadırın yukarısı “kubbe” şeklinde olduğundan dolayı Kuba ismi meydana geldiği görüşüdür.⁴² Ancak bu görüşler arasında gerçeğe daha uygun görülen görüş Hz. Peygamber efendimiz (s.a.v) in Mekke şehri yakınlarında inşa ettiği Kuba mescidinin isminden geldiği görüşüdür.⁴³

B. KUBANIN COĞRAFİ KONUMU.

Kuba Büyük Kafkas sıradağlarının Kuzeydoğu eteklerinde yer almış Azerbaycan’ın coğrafi bölgelerinden biridir. Deniz seviyesinden 1000 metre yükseklikte olan Kuba, Dağıstan ile sınır komşusudur. Bölgenin ticaret yollarının ve büyük ipek yolunun kesişme noktasında olması, Kuba’nın tarih boyunca yerleşme alanı olarak seçilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Ortaçağın birçok ülkeleri gibi Kuba da çeşitli gelişmeler sonucu önce köy, sonra küçük şehir özelliklerini taşıyan kasaba ve sonunda feodal dönemin kısmen büyük kentine dönüşüp Hanlık merkezi olmuştur. Kuba Şehri Azerbaycan’ı Dağıstan, Kuzey Kafkas ve Rus toprakları ile birleştiren mühim ticaret yolunun üzerinde Kudyal nehrinin sahilinde yerleşiyor.⁴⁴

Günümüzde Azerbaycan’ın Başkenti olan Bakü’den 167 km. mesafe uzaklıktadır. Hanlık merkezi olmuş bu şehir XVIII yüzyılın birinci yarısında bugünkü Salyan, Şeki, Deveci, Kusar, Haçmaz, Hızı, ilçelerini Kuba Hanlığı adı altında

⁴⁰ Rüstemova, a. g. e. s. 5.

⁴¹ Sara Aşurbeyli, *Şirvan şahlar Devleti, VI-XVI esreler*, Bakı, Azərneşr, 2006, s. 22-23.

⁴² Ahmet Zeki Velidi, Togan, *Azerbaycan’ın Yurt Bilgisi*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008, s.39.

⁴³ Rüstemova, a.g.e., s. 6.

⁴⁴ “Kuba Hanlığı”, Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, C. III, Bakı, 1979, s. 252.

birleştirmiştir. Kuba verimli arazisi, yeşil yamaçları ve meşhur elma bağları ile Azerbaycan'ın en güzel cennet köşelerinden biri olarak bilinmektedir. Burası örf ve adetleri ile milli kimliğini korumuş bir bölgedir.

Hanlık arazisinin topraklarının büyük bir bölümü tarım için daha uygundu. Hazar denizi sahilleri boyunca uzanan düzenliklerde buğday, arpa ekiliyordu. Bu topraklarda elma, armut, kiraz, erik yetiştiriliyordu ve Hanlığın ahalisine ilave olarak da Bakü ve diğer şehirlere gönderiliyordu.⁴⁵ Kuba'nın "beyaz elması" günümüzde bile meşhurdur. Burada bir müddet bulunan seyyah M. Biberşteyn şöyle söylüyordu: "Ardı arkası kesilmeyen savaşlar tarıma büyük zarar verse de, ahali kendi meşguliyetlerinden el çekememiş kendilerine yetecek kadar buğday, arpa yetiştirebiliyorlardı."

Hanlığın arazisinde mevcut olan Baş Kafkas dağlarının yamaçları çok yüksek kayalıklarla kuşatılmıştır. Hanlık arazisinde en yüksek olan dağlar Bazar düzü (4485m), Şah dağ (4250m) ve Babadağ (3632m) dağlarıdır. Hanlık arazisinden Kuzar nehri, Kudyal nehri, Kara nehri, Akçay nehri, Velvele çay nehri akmaktadır.⁴⁶

Bilindiği gibi bütün bu araziler Kuba Hanlığı da dâhil Rusya'nın himayesinde olmuştur. Rusya kralı I. Pyotur, Hüseyin Ali Hanı Kuba Hanı tayin ettikten sonra Kuba bağımsız bir Hanlık olmuştur. Bu zaman Hanlığın arazisi Salyan, Derbent, Bakü, Şamahı, Şeki Hanlıkları Kuzeyde ise Hazar denizi ile sınırlı olmuşsa da Hüseyin Ali Hanın vefatından sonra yerine geçen oğlu Feteli Han zamanında tüm bu bölgeler dâhil olmakla Azerbaycan'ın yarsından çoğu Kuba Hanlığı adı altında birleştirmişti.

C. KUBANIN HANLIK DÖNEMİNİN ÖNCEKİ DURUMU

Bilindiği gibi Nadir şahın ölmesinden sonra Azerbaycan arazisinde de bağımsız ve yarı bağımsız Hanlıklar ortaya çıkmıştır. Bu Hanlıklar arasında Azerbaycan tarihinde güç ve siyasi rol bakımından Kuba Hanlığının önemli bir yeri olmuştur. Kuba Hanlığı yarı bağımsız bir "ülke" olarak daha XVII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren mevcut

⁴⁵ "Kuba Hanlığı", A.S.E., C.III, s. 253.

⁴⁶ "Kuba Hanlığı", A.S.E., C.III, S. 255

olmuştur. O zaman Kuba Hanlığının arazisi Safevi devletinin hâkimiyeti altında olmuştur.⁴⁷ Kuba Hanlığının tarihini incelediğimiz zaman merak uyandıran bir tarihi olduğunu görüyoruz.

Şöyle ki, Safevi şahlarından olan Süleyman şah Dağıstan hâkimlerinden Kaytak Usmusine para mükâfatı ile beraber Şirvan'daki bazı köylerin gelirleri ve idaresini vermiştir. O dönem Usminin nesli iki kola ayrılıyordu, büyük kol Mecalis köyünde küçük kol ise Yenge kent köyünde yaşıyordu. Bu kollar sırası ile Usmilik görevini yürütüyorlardı. 1670 yılında iki kol arasında çekişmeler başlamış, Yengi kentteki kol Mecalise köyüne baskın yaparak orada küçük yaşlı Hüseyin'den başka bu kolun tüm üyelerini öldürmüştür. Burada Ayda Bey adlı birisi Hüseyin'i kurtarmış ve onu Dağıstan'ın en büyük hâkimlerinden biri olan Terki Şamhalı'nın yanına götürmüştür. Daha sonra Hüseyin gençlik çağında İran'a gitmiş, orada Şiiliği kabul etmiş burada okumuş ve hayatına orada devam etmiştir.⁴⁸

İsfaHan'da hayatına devam eden Hüseyin Han burada nüfuzlu Kaçar beylerinden birinin zeki, güzel aynı zamanda şaire olan kızı Zehra Hanımla evlenmiş ve bu nikâhtan oğlu Ahmet Han doğmuştur. Uzun bir süre şahın huzuruna çıkamayan Hüseyin Han eşinin aracılığıyla şahla görüşmüş ve şah onun yiğitliğini ve mertliğini değerlendirerek onu Kuba'ya Han olarak tayin etmiştir. Böylece yarı bağımsız Kuba Hanlığı ortaya çıkmıştır. Hüseyin Han Kuba Hanı olduktan sonra Hudat kalesini inşa ettirmiş ve Hanlığın merkezini burada topluyor.⁴⁹

1689 yılında Hüseyin Han Kaytak'a hücum etmiş ve Başlı'yı ele geçirmiştir. Ancak o zamanki Usmilik görevini yürütmekte olan Ali Sultan çeşitli dağlı halklardan 30 binlik ordu toplayıp Hüseyin Hanı Kuba'ya geri püskürtmüştür. Hüseyin Han 1689 yılında Kuba'da vefat etmiştir. Onun yerine Oğlu Ahmet Han geçmiştir. XVII. Yüzyılın sonlarına doğru Ahmet Han, Kubalılar'ın ve Kaytaktaki taraftarlarının yardımı ile Başlıyı ele geçirmiş ve kendini Usmi olarak ilan etmiştir. Bir süre sonra Ulubey usminin oğlu Ahmet Han ordu toplayıp Kubal'ı Ahmet Hanı Mecalis'ten geri püskürtmüştür. O da buradaki Kuba Hanını düşmanlarının desteğiyle kendi hizmetçisi tarafından

⁴⁷ Salman İbişov, *Quba Xanlığı, Ahali Tarihi ve Azadlıq Mücadelesi*, Elm Neşriyatı, Bakü 2012, s. 36.

⁴⁸ Tofik Mustafazade, *Kuba Hanlığı*, Bakü, Elim Neşriyatı, 2005, s.7.

⁴⁹ Bala , a.g.m., s. 925.

öldürmüştür. Böylece usmi Ulubeyin oğlu Ahmet Han olmuştur. Ahmet Han zamanında Kuba Hanlığının merkezi Hudattan Kuba'ya taşınmıştır. 1718 yılında Ahmet Han suikast sonucunda öldürülmüştür. Hanın yakınları onun oğlu Hüseyin Âliyi alarak Samur nehrinin yukarısındaki Tahir Car köyüne götürürler. Bu zaman Hanlığın arazisi Şirvan bölgesinde İran ağalığına karşı isyanların lideri olan Hacı Davut'un hâkimiyeti altına geçmiştir.⁵⁰

1722 yılında Rus ordularının Hazar boyu eyaletlere yürüyüşü zamanı Kuba Hanlığının denize yakın topraklarıyla beraber Hudat şehri de Ruslar tarafından işgal olunmuş, Kuba Hanlığı ve diğer araziler Hacı Davut'un hâkimiyetinde kalmıştı. Bu yüzden de Ahmet Hanın taraftarları dağlarda sakladıkları Hüseyin Âliyi Rusya'nın denetiminde olan Hudat şehrine getirerek Rusya'nın himayesine geçmek bahanesi ile Hanlığı yeniden ele geçirmek istemişlerdi.⁵¹

D. HÜSEYİNALİ HAN DÖNEMİ VE KUBA HANLIĞI

Artık 1726 yılının sonu 1727 yılının başlarında Kuba Hanlığı tam olarak Rusya'nın hâkimiyeti altına girmişti. Rus çarı olan I. Pyotr genç olan Hüseyin Ali Hanı Kuba Hanı ilan etmiştir. Hüseyin Ali Han genç olduğundan dolayı ona kayyumlar tayin olunmuştu. Aynı zamanda Kuba Hanlığının köy aksakallıları ve ileri gelenleri Hüseyin Ali Han ile beraber Rusya'ya bağlılıklarını bildirerek sadakat yemini etmişlerdi. Sultan Ahmet Hanın ölmesinde suçlu bilinenler önce yemin etmekten kaçınırsalar da sonra onlar da sadakat yemini etmişlerdi.⁵²

Nadir Şahın Azerbaycan topraklarına saldırılarında Kuba Hanlığı, diğer Hanlıklarla kıyaslandığında nisbeten az zarar görmüştü. 1735 yılında Hazar civarındaki vilayetler Rusya tarafından İran'a bırakılmıştı. Bu vilayetler, özellikle de Kuba Hanlığının arazisi İran için önem arz etmekteydi. Hüseyin Ali Han ve diğer bölgelerin hâkimleri Kuba Hanlığının işgal olunmaması için bir dizi tedbirler almışlardı. Hüseyin Ali Han Hanlığın arazisinde büyük muhteşem saray yaptırmıştı. Kuba arazi bakımından

⁵⁰ Mustafazade, "Kuba Hanlığı", s. 10.

⁵¹ Mustafazade, "Kuba hanlığı", s. 11.

⁵² Mustafazade, "Kuba Hanlığı", s. 12

küçük olsa da çevresi kuleli kale duvarları ile çevrilmiştir.⁵³ Bunlardan en dayanıklı olan kale Bakü'den Derbent'e giderken büyük yolun üzerindeki Şeherçe kalesi idi. Şeherçe kalesi hendeklerle ve yüksek hisarlarla ihata olunmuştu. Diğer mühim bir kale de Beşparmak dağına inşa edilmiş Çırac Kale idi. Bu kalenin on iki kulesi vardı. Savaşlar zamanı insanlar bu kalelere yerleştiriliyordu. Bundan başka Hanlığın arazisinde her yerde bekçi mıntıkları kurulmuştu. Defalarca düşman saldırısına uğrayan bölge halkı artık savaşa alışmışlardı ve halkın içerisinde bu savaşlarda ün kazanmış savaşçılar çıkıyordu. Artık Azerbaycan'ın düşman hücumlarından ve feodallere karşı mücadelesinden daha çok zarar görmüş olan güney ve güneydoğu bölgelerinin halkı Kuba Hanlığına gelerek yaşamlarını burada sürdürmek istiyorlardı. Bu da Hanlığın ekonomik ve askeri bakımdan güçlenmesine imkân veriyordu.⁵⁴

Hüseyin Ali Han görünüşte İran'a itaat ediyor gibi gözükmesinden dolayı Nadir Şah'ın Azerbaycan'a ilk yürüyüşü zamanı etraf bölgeleri ve Salyan bölgesi Hüseyin Ali Hana verilmişti ve böylece Salyan Kuba Hanlığı ile birleştirilmişti. Daha sonra 1743 yılında Kuba Hanlığına komşu olan Şeki Hanlığında ve Şirvan'da Nadir şaha karşı İsyanlar baş göstermişti.⁵⁵ Nadir şah ilk olarak Şirvan bölgesinde isyanı bastırmış sonra 15 binlik orduyla Hacı Çelebi Hanın başında olduğu Şeki Hanlığına yürümüştür. Nadir şah burada iki yıl süren bir mücadele ile karşılaşmış ve sonun da 1745 yılında Hacı Çelebi Han Nadir şahın hâkimiyetini tanıdı. Hacı Çelebi Han Nadirin hâkimiyetini tanısa bile Azerbaycan'ın diğer vilayetlerinden ona karşı silahlı isyanlar gittikçe artıyordu.⁵⁶

Nadir şahın hâkimiyetinin son yıllarında ordusu oldukça zayıflamıştı. Nadir şahın sağlığında artık Azerbaycan vilayetlerinde İran'a bağlı olmayan Hanlıklar ortaya çıkmaya başlamıştı.

Bundan istifade eden Hüseyin Ali Han Kuba Hanlığının bağımsızlığını tam olarak ilan etmişti. Yukarıda da söylediğimiz gibi komşu bölgelerin halklarının Kuba Hanlığına akın etmeleri Hanlığın güçlenmesini sağlıyordu. Derbent ve Şamih'dan

⁵³ Oktay Efendiyev, *Azerbaycan tarihi, XIII-XVIII Asırlar*, C.III, Bakı, Elm Neşriyatı, 2007, s.374.

⁵⁴ Mustafazade, a.g.e. s. 14.

⁵⁵ Mahmut İsmayil, Maya Bağirova, *Şeki Hanlığı*, Bakı, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1997, s. 11.

⁵⁶ İsmayil, Bağirova, a.g.e. s. 12.

birçok aile Kuba Hanlığına göç etmişti. Buda Hanlığın askeri gücünün artmasına imkan veriyordu.

Kendi iktisadiyatına ve askeri gücüne güvenen Kuba Hanlığı derhal diğer Hanlıkların arazilerini birleştirmeye başladı. 1757 yılında Hüseyin Ali Hanın oğlu Feteli Han Salyan üzerine yürüdü ve burayı Kuba Hanlığına kattı. Salyan önceleri Kuba Hanlığının terkinde olsa da XVIII asrın ortalarında müstakil Hanlığa çevrilmiştir. O zamanlar Hanlığın hâkimi Ahmet Han adlı birisi idi.

Salyanı kendi topraklarına katan Kuba Hanı Salyanla beraber Hasanabat, Rüdbar, SefiHan gibi mühim yerleri sahiplendiler. Bundan sonra Kuba Hanlığı Şamahı ve Bakü Hanlığını birleştirmek kararı aldı. Ancak buna Hüseyin Ali Hanın ömrü yetmedi ve O, 1758 yılında vefat etti. Bundan sonra onun yerine oğlu 22 yaşlı Feteli Han geçmiştir. Feteli Hanın hâkimiyet Kuba Hanlığının yükselme dönemi gibi değerlendirilmiştir.

E. FETH ALİ (FETELİ) HAN DÖNEMİ VE KUBA HANLIĞI.

Feteli Han Döneminin görkemli devlet adamı, aynı zamanda mahir bir diplomat ve kahraman ordu komutanı olmuştur. O, otuz bir yıllık hâkimiyeti döneminde Azerbaycan topraklarını birleştirmek ve güçlü bir devlet yaratmak arzusu ile yaşamış ve bu yolda çok çaba sarf etmiştir. ⁵⁷Abbas Kulu Ağa BakıHanov “Gülistani-İrem” eserinde böyle söylüyor: “Feteli Han son derece tedbirli, merhametli, azimkâr, Devleti yönetmekte ise akıllı ve kendi düşmanlarını kandırabilen bir adamdır. Ordu komutanı gibi halkın güvenini ve rağbetini kazanmıştır.” Feteli Han aynı zamanda bilgin bir şahsiyet olmuş ve ana dili ile beraber Fars, Rus, dillerini bilmektedir. Onun çabaları ile bir dizi meşhur ilim ve sanat eserleri Arapçadan ve Farsçadan Azerbaycan diline tercüme olunmuştur.⁵⁸ Feteli Han hâkimiyete geldikten sonra Kuba Hanlığının konumu daha da güçlenmiştir. Azerbaycan’ın parçalandığını gören Feteli Han tüm Azerbaycan

⁵⁷ İskender Bey Hacinski, *Kubalı Feteli Hanın Hayatı*, Bakı, Elm Neşriyatı, 1959, s. 6.

⁵⁸ Bakıxanov, a.g.e., s. 186.

Hanlıklarını bir bayrak altında birleştirmek kararı almış ve bunun için Dağıstan hâkimleri ve diğer Hanlıklarla ilişkiye geçerek birleştirme siyasetine başlamıştır.⁵⁹

III. FETELİ HANIN AZERBAYCAN TORPAKLARINI BİRLEŞTİRME SİYASETİ.

A. DERBENT HANLIĞININ KUBA HANLIĞINA BİRLEŞTİRİLMESİ.

Feteli hanın yürüttüğü uzak görüşlü siyaset sonucu çok kısa bir zamanda tüm Azerbaycan'da itibar kazanmayı başarmıştı. Çoğu Hanlıkların halkının Feteli Hana halkı zulümden kurtaran bir şahsiyet olarak bakmaları ve ondan düşmanlara karşı mücadele etmekte yardım istemeleri tesadüfi değildi. Feteli Hanın ilk siyaseti büyük stratejik önemi olan Derbent Hanlığını ele geçirmektir. Derbent de önemli kaleler ve ticaret için merkez şehirlerden biri idi. Bu zaman şehrin on bine yakın ahalisi vardı. Burada yüzlerce dükkân ve sanat imalathaneleri ve kervansaraylar bulunuyordu. Buraya Haştarhandan, Kafkas'tan ve Dağıstan'dan çok sayıda ticaret malları getiriliyordu.⁶⁰

Diğer taraftan da Derbent ahalisinin hâkimiyette olan ve halktan ağır vergiler toplayan Muhammed Hüseyin Handan hoşnut olmamaları ve sadece sivil halkın değil Derbent feodallerinin de Feteli Handan kurtuluş beklentileri Feteli Hanın bu plan'ın gerçekleşmesi için elverişli ortam hazırlıyordu. Ancak XVIII. asrın ilk yarısında Derbent Hanlığında iki siyasi gurup mevcut idi. Bunlardan biri Muhammed Hüseyin Hanı savunan ve aynı zamanda Derbent'in Kuba'ya birleştirilmesine karşı çıkan küçük feodal gruplar, ikincisinde ise şehir halkı, tacirler ve sanatkârlar yer almaktaydı. Çoğunluk teşkil eden bu gurup Kuba Hanlığının Derbent'i sahiplenmesi için şehir ahalisine etki ederek Hanlığa yardım ediyorlardı. Feteli Han bu vaziyetten maharetle istifade ediyor ve diğer taraftan da Derbent beylerini ele geçirmeye çalışıyordu.⁶¹ Lakin Derbent'i sahiplenmek için şehir dâhilinde münasip şartlar yok idi. Bunun için dış alakaları iyileştirmek gerekiyordu. Aksi halde Feteli Han biliyordu ki bu Cenubi

⁵⁹ Hacinski, a.g.e., s. 7.

⁶⁰ Mahmut İsmail, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, Elm Neşriyatı, 1997, s. 194.

⁶¹ Hacinski, a.g.e. s. 8.

Dağıstanlıların menfaatine dokunabilir ve böylece Kuba'ya karşı güçlü bir blok oluşabilirdi.

Güney Dağıstan feodalleri Derbent'in ne kadar mühim stratejik önem taşıdığını biliyorlardı. Derbent Hanı da kendi hâkimiyetinin zayıfladığını ve halkın da artık Kuba Hanlığına meylettğini görüyordu. Lakin aralarında sıkı bir şekilde beraberlik olmayan güney Dağıstan feodalleri kendi menfaatleri için Derbent'in parçalanmasına rıza göstermeye hazır bekliyorlardı. Feteli Han bu durumdan istifade ederek onları bir araya topladı. Feteli Han güney Dağıstan feodallerinden olan Tarku Şamhalı Murtuz Ali, Kara kaytak Usmisi Emir Hamza ve Tabasaran hâkimi ile uzlaştı. Kazıkkumuğu'nu ise etkisiz hale getirdi.

1759 yılında Derbent Hanı olan Muhammed Hüseyin Hanın kardeşi Tahir beyin hareketlerine sinirlenen Derbent ahalisi gizlice Feteli Hanın yanına giderek ondan yardım istediler. Feteli Han kısa bir süre sonra güçlü ordu toplayıp Derbent'e yürüdü. İlk olarak Emir Hamza küçük bir ordu ile şehre dahil oldu ve ardından da Kuba Hanının ordusu girdi. Ancak Derbent ahalisinin çoğu onun tarafına geçmişti. Bu yüzden Feteli Han Derbent'i savaşız ele geçirdi. Derbent Hanı kendi kuvveleri ile Harın Kale'ye çekildi. Feteli Han ilk olarak Samur nehrinin sağ civarındaki toprakları (Müşkür, Niyazabad, Şabran, Rustov, Beşparmak) tuttu ve iki aydan sonra 1759 yılının ekim ayında şehri tam olarak ele geçirdi. Feteli Han konuşma bahanesi ile Muhammed Hüseyin Hanı kendi bulunduğu kampa çağırdı ve onu orada hapse attırarak gözlerini çıkartırdı. İlk önce Kuba'ya daha sonra ise Bakü'ye gönderdi ve 1768 yılında Muhammed Hüseyin Han vefat etti.⁶² Böylece Derbent Kuba Hanlığının siyasi ve inzibati merkezlerinden birine çevrildi. Feteli Han Emir Hamza ile alakalarını güçlendirmek için onun kız kardeşi olan Tutu Bike ile evlendi. Ancak ileride de göreceğimiz gibi Feteli Han'la Karakaytak Usmisi arasındaki samimiyet gerginleşmişti.

Derbent'i tutmaya yardım ettiklerine göre Kuba Hanlığının Garadagli, Azagli, Naburlu, Çiçi, Babaşlı ve Babalı köylerinin idaresi Şamhala havale olundu. Derbent'in Malagalıl adlı bölgesi ile vergilerin toplanması yetkisi Usmiye verildi.

⁶² Bakıxanov , a.g.e., s. 187.

Derbent Hanlığını ve Salyan topraklarını kendi topraklarına katan Feteli Han Kuba Hanlığını güçlendirmişti ve bu Hanlık Azerbaycan'da mühim rol oynamaya başladı. Derbent'in idaresi ilk önce Mustafa Bey adlı birisine daha sonra ise Feteli Hanın eşi olan Tutu Bike'ye verilmişti.

Bundan sonra Feteli Han diğer Azerbaycan Hanlıklarını kendi yönetimi altında birleştirmek fikrine düşmüştü. Onun ilk olarak fikrinde Azerbaycan'ı deniz yolu ile Rusya ve İran'a bağlayan Bakü Hanlığı önem arz etmekteydi.

B. BAKÜ HANLIĞININ KUBA HANLIĞI TARAFINDAN İŞGALİ.

Yukarıda da vurguladığımız gibi Bakü Hanlığı Feteli Han için önem arz etmekteydi. Bu Hanlık ekonomik açıdan çok zengin idi. Özellikle buradaki petrol ve tuz yatakları Feteli Hanın dikkatini çekiyordu.

Bakü Kuba Hanlığı tarafından işgali öncesinde Hazar Denizi sahilinde en önemli ve elverişli liman şehri idi. Bakü Hanlığında o zaman 34 köyü barındıran iki ilçe vardı. Bunlar Maştağa ve Bineqedi ilçeleri idi. Hanlık da umumi olarak 1820 ev var idi ve ahalisi de 9100 civarında idi. Bakü Hanlığının askeri gücü de çok azdı. Feteli Han Bakü Hanlığını savaş yoluyla değil barış yolu ile kendi topraklarına katmak istiyordu. Bu iş için o nikah diplomatisine baş vurdu. 1767 yılında Feteli Han kız kardeşi olan Hatice Bike'yi Bakü Hanlığını idare eden Melik Muhammed Hana verdi.⁶³

Bunun karşılığı olarak da Bakü Hanı Feteli Hana bağlılığı kabul etti. Devrinin akıllı kadınlarından olan Hatice Bike, kardeşinin tavsiyeleri üzere Bakü Hanlığının idari işlerine etki göstererek hep Kuba Hanlığının genişlemesi için çaba sarf ediyordu. Hanlık resmen Kuba Hanlığına bağlı hale gelmişti ve Feteli Hana artık sadece Kuba Hanı değil de "Derbent, Salyan, Bakü ve Kuba" reisi olarak hitap ediliyordu.

Bakü Hanlığını işgal ettikten sonra Kuzeydoğu Azerbaycan topraklarını birleştirme siyasetinin birinci merhalesi bitmiş oldu. İkinci merhalede ise Şamahı ve

⁶³ Sara Hanım Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, Bakü, Azərneşr, 2006, s. 201.

Cevat Hanlıklarını birleştirmek uğrunda mücadeleye başlamıştı. Bakü Hanlığını da tam olarak kendinden bağlı hale getiren Feteli Han Şamahı Hanlığını kendi topraklarına katmak kararı almıştı.⁶⁴

C. ŞAMAHI HANLIĞININ KUBA HANLIĞI TARAFINDAN İŞGALİ

Kuba ve Şamahı Hanları arasında mücadele Kuba Hanın Derbent Hanlığına saldırısından önce başlamıştır. O zamanlar Şamahı arazisinde iki ayrı (iki hâkimiyetlilik) Hanlık mevcut idi. Bunlardan birincisi merkezi eski Şamahı olan ve serkerler sülalesinin başında bulunduğu Hanlık, diğeri ise Yeni Şamahı diyerek adlandırılan Hanlık ki bu Hanlık da Hacı Muhammed Ali Hanın emri altındaydı. Hacı Muhammed Ali Han Kuba Hanın müttefikiydi, ancak Serkerler sülalesi ile Kuba Hanlığı arasında düşmanlık devam ediyordu.⁶⁵

1758 yılında Feteli Hanın babası Hüseyin Ali Hanın vefatından sonra bundan istifade ederek serkerler sülalesinin askerlerine komuta eden aynı zamanda da Muhammed Sait Hanın kardeşi Ağa Razi Bey Şamahı Hanlığı ile sınırda yerleşen Kuba'nın Bermek köyüne baskın yapıyor ve buradan kendisi ile beraber iki yüze yakın aileyi Şamahı'ya götürüyor. Bunu haber alan Feteli Han Kuba'da olan ordusu ile Şamahı üzerine yürüyor. Muhammed Sait Han Feteli Hanın ordusunun Şamahı'ya geldiğini duyarak onu sınırda karşıyor ve kanlı savaşta kardeşi Ağa Reza Bey Feteli Han tarafından öldürülüyor ve Feteli Han Şamahı'ya götürülen iki yüzden fazla aileyi yeniden Kuba'ya geri getiriyordu.⁶⁶

Daha o zamanlardan beri Şamahı Hanlığı hem ekonomik hem de askeri-stratejik açıdan Feteli Hanın dikkatini çekiyordu. Hanlık Kuzeydoğudan Kuba Hanlığı, Doğudan Bakü Hanlığı, Güneybatıdan Karabağ Hanlıkları ile Güneyde ise Kür nehri ile sınırda yerleşiyordu.⁶⁷ Feteli Hanın birleştirmeye çalıştığı Azerbaycan topraklarını bir bayrak

⁶⁴ Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 203.

⁶⁵ Naile Bayramova, *Şamahı Hanlığı*, Bakı, Tahsil Neşriyatı, 2009, s. 21.

⁶⁶ Bayramova, a.g.e., s. 45-46.

⁶⁷ İbişov, a.g.e., s. 53.

altında birleştirerek, bu devletin merkezini de eskiden Azerbaycan'da Şirvanşahlar⁶⁸ devletinin merkezi olan Şamahı'ya taşıyabilmektir. Diğer bir taraftan ise Şamahı Hanlığını sahiplendikten sonra Şeki ve Karabağ Hanlıkları ile mücadele edebilmek için önünün açıldığını düşünmekteydi.⁶⁹

Derbent Hanlığını ve Bakü Hanlığını kendi topraklarıyla birleştirdikten sonra eskisinden biraz daha kuvvetlenen Kuba Hanlığı Şamahı Hanlığını kendi topraklarına katabilmek ve oraya saldırmak için bir bahane arıyordu. Böyle ki Güney Dağıstan feodalleri Şamahı Hanlığına geçmek için Kuba Hanlığının arazisinden geçmek durumunda kalmışlardı. Bunun için onlar Feteli Handan izin istemişlerdi. Feteli Han Dağıstanlıların bu teklifini kabul etmemiş ve bu durumu Şamahı halkına anlatarak Hanlığın ahalisinden (Serkerler sülalesinden) Dağıstan Feodallerine karşı ordu toplama için on bin manat para istemiştir.⁷⁰ Henüz kendi hâkimiyetini güçlendirmeye çalışan Muhammed Sait Han bu parayı ödeyemeyeceğini söyleyerek Feteli Hanın bu teklifini kabul etmemişti. Bu teklifi kabul etmeme sebeplerinden birisi o zamanlar Şamahıda da veba hastalığının yaygınlaşması ve günde on -on beş kişinin bu hastalıktan dolayı hayatını kaybetmesiydi. Muhammed Sait Han da bu yüzden ahalinin bu parayı ödeyemeyeceğini düşünerek teklifi kabul etmemiştir.⁷¹

Tekliflerin kabul edilmemesi iki Hanlık arasında ilişkilerin gerginleşmesi ve Feteli Hanın Şamahı'ya hücumu ile neticelenmişti. Feteli Han ilk olarak Derbent ve Bakü Hanlıkları gibi savaşız Şamahı Hanlığını ele geçirmek kararı almış ve bu konuda Muhammed Sait Han ve Ağası Hanla uzun süren konuşmalar neticesi nihayet anlaşma elde edilmişti. Bu anlaşmada alınan karar da Kuba Hanlığı'nın Şamahı Hanlığını her tehlikeden ve baskınlardan koruması, Şamahı Hanlığının da bunun mukabilinde vergi ödemesiydi. Ancak çok geçmeden Şamahı Hanlığı anlaştığı Şeki Hanlığına

⁶⁸ Bazı kaynaklarda Şamahı Hanlığı Şirvan Hanlığı gibi gösteriliyor ancak bu yanlış bilgidir ona göre ki Şirvan minilik tarihi olan Şirvanşahlar Devleti ile bağlı olan bir anlayış olup bütün Kuzeydoğu Azerbaycan topraklarını kapsamaktaydı. Şamahı Hanlığı ise Şirvan'ın küçük bir hissesinin merkezi olmuştur. Bu konu ile ilgili Bkz. Sara Hanım Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti, VI-XVI esrler*, Bakı, Azərneşr, 2006, s. 4-453.

⁶⁹ Efendiyev, a.g.e., C.III, s. 386.

⁷⁰ İbişov, a.g.e.,s.55.

⁷¹ Bayramova, a.g.e., s. 47.

destekleyerek bu vergiyi ödemekten kaçınmış ve bu hadiseden sonra yeniden taraflar arasında gerginlikler yaşanmıştır.⁷²

Şeki Hanı olan Hüseyin Han'ın Şamahı Hanına yardım etmesi Feteli Hanın zafer kazanmasını engelliyordu. Bu durumdan çıkış yolu arayan Feteli Han Hüseyin Hanla Muhammed Sait Han arasına nifak sokuyor ve Şamahı Hanlığını kendi aralarında paylaşacaklarını Hüseyin Hana bildirerek onu kendi tarafına çekerek güçlü bir ordu toplayarak 1764 yılında Şamahı'ya hücum kararı aldılar. Şamahı Hanı mücadelenin zor olduğunu anlayarak yeniden meselenin barış yolu ile görüşmelerle halletmeye çalışıyor ve vergi ödeyeceğine dair Şeki ve Kuba Hanlığına söz veriyor. Ancak o yine de sözünde durmayarak yeniden 1767 yılında Kuba Hanlığına karşı savaşmak için ordu toplamaya başlıyor. Buna cevap olarak Feteli Han Salyan, Derbent ve Bakü'den topladığı 12 binlik koşunla Şamay'ya hücum ediyor. Şamahı Hanlığı bu iki müttefik karşısında mağlup oluyor ve Şamahı Hanı Muhammed Sait Han ve kardeşi Ağası Han, Feteli Hana değil de Hüseyin Hana teslim olmayı daha uygun buldular. Son derece ihtiyatlı davranan Hüseyin Han bu durumu Feteli Hana bildiriyor. Bundan sinirlenen Feteli Han Hüseyin Handan Ağası Hanın gözlerini oymağı Muhammed Sait Hanı da hapse attırmağı talep ediyor.⁷³

Böylece Şamahı Hanlığı iki Hanlık arasında paylaşılıyor. Sedari ve Qesari bölgeleri yeni Şamahı ile birlikte Şeki Hanlığına verilmiştir. Ancak geri kalan büyük bir kısım toprakları da Feteli Hana almıştır. Feteli Han bu bölgenin idaresi için buraya kendi naiplerini görevlendirmişti. Eski Şamahı naibi de Feteli Hanın kardeşi Abdullah Bey olmuştur.⁷⁴

1768 yılının ağustos ayında Yeni Şamahı'da Feteli Hanın aleyhine suikast düzenlendi. Bu suikasta Şeki naip'i Manaf Bey ve diğer Şeki naipleri liderlik ediyorlardı ve Hüseyin Hanın da bu olaydan haberi vardı. Şeki hâkimlerinin amacı Şamahı Hanlığını tamamen Şeki Hanlığına katmaktı. Fakat Şekililer ve Şamahılılar

⁷² Mustafazade, *Kuba Hanlığı*, s. 106.

⁷³ Bayramova, a.g.e., s. 48.

⁷⁴ Bayramova, a.g.e. s. 49.

arasında ihtilaf oluştu. Şamahı sakinleri Şamahıda Şeki hâkimiyetinin kurulmasını istemiyorlardı.⁷⁵

17 Ağustos 1768 yılında Feteli Han iki binlik orduyla Yeni Şamahıya geldi ve ona karşı çıkanları ortadan kaldırdı. Şeki Hanlığının payına düşen bölgeler onlardan alındı ve Kuba Hanlığına katıldı. Şamahı Hanlığının idaresi tamamen Abdullah beye verildi. Ancak o bundan istifade ederek vergileri artırıp halkı incitiyordu. Bu yüzden 1769 yılında Şamahıda isyan baş verdi. İsyancılar Şekililerin yardımı ile Şamahıda Kuba hâkimiyetini yok etmek istiyorlardı. Feteli Han önce Muhammet Sait Hanı gizlice görüşmek baHanesiyle çağırıp onu hapsedirdi. Daha sonra şeki ordusunun üzerine yürüyerek onu darmadağın etti. Şeki Hanı teslim oldu ve Şamahı konusundaki iddialarından vazgeçti. Böylece 1769 yılında Şamahı Hanlığı tamamen Kuba Hanlığının terkebine katıldı ve Feteli Han Derbent'ten, Kubadan ve Salyandan bine yakın aileyi buraya yerleştirdi.⁷⁶

Feteli Han ileride Şamahı'da çıkabilecek herhangi bir karışıklığa sebebiyet vermemesi için Muhammed Sait Hanı Derbent'e gönderdi. Kör Ağası Han ise Karabağ'a kaçtı. Daha sonra Feteli Han Derbent'e gönderdiği Muhammet Sait Hanı Şamahı hâkimi tayin etti ve O, Şamahı'yı "Han" rütbesiyle yönetmeye başladı. Bundan sonra Şamahı Hanlığını Muhammed Sait Hanın oğlu daha sonra da Feteli Han kendi bizzat yönetmiştir.⁷⁷

Ç. CEVAT HANLIĞININ KUBA HANLIĞI TARAFINDAN İŞGALİ

Cevat Hanlığı Kür nehri ile Araz nehrinin kavuştuğu yerde Karabağ, Salyan, Şamahı Hanlıkları arasında 1768 yılında kurulan küçük bir Hanlık olmuştur. Cevat Hanlığının merkezi Cevat şehri idi. Hanlığı o zaman Hasan Han yönetiyordu. Hanlığın arazisi çok küçük ve askeri güçleri de çok zayıftı ve hatta yok derecesindeydi.⁷⁸

⁷⁵ Bayramova, a.g.e. s. 50.

⁷⁶ Mustafazade, *Kuba Hanlığı*, s. 109.

⁷⁷ Mustafazade, *Kuba Hanlığı*, s. 114.

⁷⁸ Meherrem Zülfüqarlı, *Azerbaycan Tarihine Yeni Bir Bakış*, Bakı, 2007, s. 28.

Tüm Azerbaycan topraklarını birleştirmek siyaseti yürüten ve bunun için çaba gösteren Feteli Hanın kudreti günden güne artıyordu. O halk tarafından seviliyor, bazı bölgelerin önde gelenleri onunla gizlice ünsiyet sağlamaya çalışıyorlardı ki kendi yaşadıkları toprakları da savaşız Kuba Hanlığına katabilsinler. Ona göre ki Kuba Hanlığı ister arazi bakımından olsun, isterse de ordu bakımından olsun diğer Hanlıklar içerisinde en güçlüsü haline gelmişti.⁷⁹ Artık bazı bölgelerdeki çok da iri olmayan Hanlıklar ve sultanlıklar kendileri kendi rızalarıyla Feteli Hanla birleşme kararları alıyorlardı. Buna örnek olarak Cevat Hanı olan Hasan Han bunu anlayarak gönüllü olarak kendi topraklarını Kuba Hanlığına katarak Feteli Hanla birleşti. Böylece Cevat Hanlığı da Kuzeydoğu Azerbaycan Devletine katıldı.⁸⁰

XVIII yüzyılın 70 yıllarına doğru Kuzey Azerbaycan topraklarının yarısından çoğu Kuba Hanlığının hâkimiyeti altında birleşmişti ve Hanlık artık kendi kudretinin zirvesine ulaşmıştı. Feteli Hanın görevlendirdiği naipler, sultanlar, valiler Salyanı ve Şamahını Derbent'i yöneltmekteydiler. Bakı ve Cevat Hanlıkları Kuba Hanlığının kontrolü altında olsa da eskisi gibi kendi Hanları tarafından yönetiliyorlardı.⁸¹

IV. FETELİ HAN DÖNEMİNİN SİYASİ OLAYLARI

Feteli Han yalnız komşu Hanlıkların topraklarını birleştirmekle yetinmek niyetinde değildi. Cenubi Azerbaycan'ı ve hatta İran'ın bazı arazilerini işgal etmeyi düşünüyordu. Tesadüf değildi ki Feteli Han İran'dan kaçmış Kubaya gelen Devlet adamlarına Hanın sarayında sığınmak için yer vermişti. Feteli Hanın asıl amacı İran tahtına çıkabilmektir.⁸²

Feteli Han diğer taraftan dikkatini Cenubi Dağıstan'a yöneltmekteydi. Karakaytak usmisi, Avar ve Kazıkkumuk Hanları ve diğer Dağıstan hâkimleri Kuba Hanlığı'nın aktif siyaset yürütmesine mani oluyorlardı ve Hanlığa baskınlar yaparak

⁷⁹ İbişov, a.g.e., s. 73.

⁸⁰ Efendiyev, a.g.e., C.III, s. 387.

⁸¹ Gültekin Cemil Kızı Necefli, Azerbaycan Hanlıklarının Osmanlı Devleti ile Siyasi Alakaları, (XVIII esrin II yarısı), Bakü, Nurlan Yayınları, 2002, s. 10.

⁸² Necefli, a.g.e., s. 11.

onun inkişafını ve güçlenmesinin önünü alamaya çalışıyorlardı. Kuba Hanlığının ordu kuvvetlerini bölerek Kuban'ı ve Derbent'i savunmaya mecbur ediyorlardı.⁸³

Feteli Han Güney Azerbaycan'a hücumla geçmezden önce Kuba ve Derbent'in savunmasını güçlendirme kararı almıştı. Bundan sonra Feteli Han Güney Dağıstan'da Tarki ve Bunyakla beraber daha bir güce sahip olabilmek için Şamhalla ittifaka girerek o zamanki Kazıkkumuk Hanını devirip yerine Eldar beyi getirmek kararı almıştı. Eldar Bey Kazıkkumuklu Muhammed Hanın kardeşi oğlu idi. Eldar bey o zamanlar Şamahının hissesini idare ediyordu. Feteli Hanın bu planı işe yarasaydı Feteli Han Tebriz'e hücum etmek niyetindeydi.

Feteli Hanın gün geçtikçe artan kudreti bazı Hanları ilgilendirmezken (Erdebil, Tebriz, Gence ve Revan) bazı Hanlar da (Şeki, Şamahı, Dağıstanın bazı Hanları) bu durumdan son derece rahatsızlık duyuyorlardı. Şeki Hanı kendisi gibi bu durumdan rahatsız olan komşu Hanları toplayarak Feteli Hana karşı ittifaka çağırdı. Aleyhine cereyan eden hadiselerden haberdar olan Feteli Han kardeş Hanlar arasında kan dökülmesini önlemek için gerginliği arttırmak istememişti. Onları sulh yolu ile itaate çağırdı. Savaş öncesi ortaya çıkan duruma bakılacak olursa Kuba Hanlığına karşı iki feodal blok yarandığı görülmektedir.⁸⁴

Bunlardan birine Şeki ve Karabağ Hanları ve Şamahıdan kovulmuş Ağası Han dâhil idi. Diğer bloğa ise Cenubi Dağıstan hâkimlerinden olan Karakaytak usmisi Emir Hamza, Kazıkkumuklu Muhammed Han, Avar Hanı olan Nutsal Han ve Tabasaran kadısı Rüstem dâhil idiler.

Cenubi Kafkas da amirliğe can atan Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli de Feteli Hanın Azerbaycan topraklarını birleştirme siyasetinden pek memnun değildi. O, Karabağ ve Şeki Hanlarının Kubaya karşı yönelmiş ittifakını destekliyordu. Bu durumda Feteli Han kendi düşmanlarını parçalamak yolu ile onlar üzerinde zafer kazanmak istedi. Karabağlı İbrahim Hana ve Kartli-Kaxetiya çarı II İrakliye Şeki Hanlığına karşı birlikte mücadele etmeyi teklif etti.

⁸³ Mustafazade ,*Kuba Hanlığı*,s.118.

⁸⁴ İsmail, a.g.e., s. 196.

Ancak hadiseler yine de Feteli Hanın hayrına değişmedi. Bu işe Kartli-Kaxetiya çarının müdahale etmesi, Cenubi Dağıstan feodallarının Feteli Hanı istememeleri ve onların bu zaman Şeki ve Karabağ Hanları ile güzel geçinmeleri Feteli Hanın bu isteğinin gerçekleşmesini engelliyordu.

Böylece Feteli Han tam olarak savunma mevkiini tuttu. Kuba Hanlığının hâkimiyet daireleri 1771 yılının Eylül ayında Rus konsolosluğuna müracaat ederek Karabağ Hanını ve Şeki Hanını Kuba Hanlığına karşı gelmek fikrinden vazgeçirmesini rica etmişlerdi. Ancak bundan da bir sonuç çıkmamıştı.

1773 yılında Kasım ayının sonu, Aralık ayının başlarında Şeki, Avar ve Karabağ Hanlıkları ve Kuba Hanlığına düşman olan diğer feodal birleşmeler Şamahı üzerine yürüdüler. Özellikle burada Şeki Hanı Hüseyin Han ve Şamahıdan kovulmuş Ağası Han birleşerek aniden Şamahıya yürümüşlerdi. Feteli Handan memnun olmayan Şamahılılar gizlice Ağası Hanla anlaşmışlardı ki savaş esnasında Feteli Hanı karşı çıkacaklardı. Feteli Hanın ordusu az olduğundan dolayı Şamahını terk etmek zorunda kalarak O ve Bakı Hanı olan Melik Muhammed Han birlikte Derbent'e kaçmışlardı. Feteli Han bu durumdan memnun kalmayarak Derbent'te olduğu zaman Tabsaran, Derbent ve Kuba'dan askerler toplayarak Şamahıya yakınlarında kendi düşmanları üzerine yürümüş ve onları yenilgiye uğratmıştır. Burada özellikle Avarlar çok kayıp vermişlerdi.

Savaş zamanı Avar Hanı olan Nutsal Han öldürülmüş, Ağası Han da kaçmıştır. Bu durum muhalifleri daha da rahatsız etmiştir. Muhalifler yeniden bir araya gelerek Gavduşan çölünde Feteli Hanın üzerine yürümüşlerdi.

A. GAVDUŞAN SAVAŞI

1774 yılında Karakaytak usmisi Emir Hamza, Kazıkkumuklu Muhammed Han, Avar Hanı Ümme'nin birleşen orduları Kuba Hanlığına doğru harekete geçtiler. Muhaliflerin ordusunun başında Feteli Hanın barışmaz düşmanı Emir Hamza geliyordu.

Kuba'ya yürüyüşün başlıca sebepleri olarak da Avar Hanın intikamını almak olduğunu gösteriyorlardı.⁸⁵

Böylece Feteli Han ve Muhalifler Hudat şehrinin yakınlığında olan Gavduşan çölünde karşılaştılar. Savaşta üstünlük önce Feteli Hanın ordusunda olsa da Usminin oğlu Ali Bey Muhaliflere yardıma gelerek Kuba askerlerinin merkezine darbe vurdu ve savaşın yönü değişti. Her iki tarafta da büyük kayıplar oldu. Kazıkkumuk Hanı öldürüldü. Ancak üstünlüğü muhalifler kazanmıştı.⁸⁶

Yenilgiye uğramış Feteli Han Kuba'da daha fazla duramayarak Salyan2a çekilmek zorunda kaldı. Zafer kazanmasından cesaret bulan Emir Hamza Derbent'e doğru ilerlemeye başlamıştı. Emir Hamza Derbent'i alabilmek için asılsız bir haberle savaş esnasında Feteli Hanın şehit düştüğünü bildirmiş ve bu haberi Derbent kalesini düşman hücumlarından koruyan Feteli Hanın eşi Tutu Bike'ye söylemişti. Emir Hamza Derbent'e geldikleri zaman kendileri ile beraber Kazıkkumuk Hanı Muhammed'in cenazesini Feteli Hanın cenazesine gibi takdim ederek kalenin kapılarının açılmasını istemişti. Ancak zeki bir kadın olan Tutu Bike kardeşinin bu yalanına inanmamış kale duvarlarından düşmana karşı ateş açmağı emretmişti. Emir Hamza dokuz ay Derbent'i kuşatma altında tutmuştur. Derbent'in savunmasında Feteli Hanın eşi ile birlikte şehrin naibi Hacı Bey ve Melik Hacı Bey daha çok çaba sarf ediyorlardı. Derbent'in kuşatılmasının uzamasından istifade eden Feteli Han deniz yolu ile oraya gelmişti. Feteli Han daha Salyanda olarken Derbentli Mirza Bayatı yardım ve himaye için Petersburg'a İmparatoriçe II Katerina'nın yanına göndermişti. Feteli Hanın elçileri Rus sarayında çok iyi karşılanmıştı ve Feteli Hanın bu isteğine olumlu cevap vermişlerdir.⁸⁷

B. DERBENT'İN SAVUNULMASI.

Gavduşan savaşında yenilgiye uğrayan Feteli Han ve Kuba Hanlığı için ağır ve meşakkatli günler başlamıştı. Bu fırsatı iyi değerlendiren Ağası Han yeniden Şamahıda kendi hâkimiyetini tanıtmayı başarmıştır. Derbent'in etrafında artık açlık baş

⁸⁵ Necefli, a.g.e., s. 28.

⁸⁶ Bakıxanov, a.g.e., s. 190.

⁸⁷ İsmail, a.g.e., s. 195.

göstermişti. Vaziyetin gittikçe kötüye doğru (gittiğini) gören Kazıkkumuklu Muhammed Han Kuba'nı terk etmek mecburiyetinde kalmış ve Kazıkkumuka geri dönmüştür. Feteli Hanın müttefiki olan Tarku Şamhalının askerleri birkaç defa Derbent'i kuşatmadan kurtarmaya çalışmış ama buna nail olamamışlardı. Feteli Han ancak çıkış yolunu Rusya'dan yardım istemekle bu işin halledileceğini düşünüyordu. Feteli Han bir müddet sonra Derbent'li Mirza Bayatı Rusya'ya elçi olarak göndermişti.⁸⁸ Rus sarayında iyi karşılanan Mirza Bayat yardım istemek ve Rusya'nın himayesine geçmek teklifi ileri sürmüştü. İmparatoriçe bu teklifi kabul ederek birkaç piyade ordu ve topçulardan ibaret olan Rus ordularını Derbent'te gönderilmesi emrini vermiş ve Rus ordularının başına da General De-Medem görevlendirilmiştir. General De-Medemin Derbent'e gönderilen Rus ordularının başına geçmesinin bir diğer sebebi ise Rus akademisyen Gmelinin ikinci seyahatı zamanı burada öldürülmesi idi ve bunu yapanda Emir Hamza idi.⁸⁹

Rus hükümeti de zaten Emir Hamza'yı cezalandırmak için fırsat kolluyordu. Rusyalı akademisyen S.G. Gmelin Azerbaycan'a yaptığı ikinci safesinde Emir Hamza tarafından hapse atılmış ve daha sonra burada öldürülmüştür. Gmelin Azerbaycan'a II Katerinanın emriyle gönderilmiş ve burada bilimsel araştırmalarıyla beraber yanı sıra casusluk yaparak gerekli bilgiler de toplamıştır. Emir Hamza da Gmelini sırf bu nedenle öldürtmüştür.⁹⁰

Buna göre de Rus imparatoriçesi II Katerina Kafkas hattındaki orduların komutanı De-Medem'e Emir Hamza'yı cezalandırmasını emretmiştir. Emri yerine getiren De-Medem 1775 yılının Martında ordusuyla Emir Hamza'nın mevkillerine saldırmıştı.⁹¹ Feteli Hanın müttefiki olan Terki Şamhalı Murtuz Ali De –Medemle birleşmişti. De-Medem Derbent'ten Kuzey de yerleşen “İran Harab” adlanan yere çatmıştı. Bundan haber tutan Emir Hamza Derbent'in kuşatmasından el çekerek ordusuyla beraber De-Medem'e karşı çıkmıştı. Ama onun süvarileri Rus ordusunun karşısında fazla dayanamayarak tüfek ve toplardan atılan ateşlerle onun ordusu bozguna uğramıştı.

⁸⁸ İsmail, a.g.e., s. 196.

⁸⁹ Hacinski, a.g.e., s. 10.

⁹⁰ Zülfüqarlı, a.g.e., s. 27.

⁹¹ Bakıxanov, a.g.e., s. 191.

Feteli Han De-Medeme Derbent'i tutmayı ve kendini de Rusya yönetimine kabul etmeyi teklif etti. Böylece De-Medem Derbent'e girdi. Rus ordusunun Derbent'e şehrine girmesi komşu Hanlıklarda ve Osmanlı imparatorluğunda büyük rahatsızlık yaratmıştı. Türkler öyle düşünüyorlardı ki, Rusya Osmanlı ve Rusya arasında 1774 yılında yenice yapılmış barış anlaşmasını bozmaya çalışmıştır. Damaşk'tan Bakü vasıtasıyla Derbent'e gelen iki Osmanlı memuru buraya neden Rusların geldiğini ve neden şimdiye kadar burada kaldıklarını sormuşlardı hatta Osmanlı veziri Rusya'nın güney Dağıstan niyetleri hakkında siyasi sorular sormuştur.⁹²

Ancak Rus hükümeti Osmanlı devleti ile ilişkilerini gerginleştirmek istememiş ve askeri birliklerini Derbent'ten geri çekmek zorunda kalmıştır. II Katerina De-Medem'e emir etmişti ki Türkiye ve İran'ı şimdilik "sinirlendirmek" olmaz, buna göre de Derbent'te olan Rusya'ya ait küçük ordusunu da oradan geri çeksin ve De-Medem emri yerine getirdi Derbent'i tamamen Rus askerlerinden temizledi. Böylece gergin askeri ve diplomatik mücadele sonucunda Feteli Han 1774 yılında yeniden tüm arazilerde kendi hâkimiyetini güçlendirebilmiştir.⁹³

V. KUBA HANLIĞININ DIŞ İLİŞKİLERİ VE DİĞER AZERBAYCAN HANLIKLARI İLE MÜNASEBETLERİ

A. İRAN'LI KERİM HAN ZEND'LE MÜNASEBETLER

Feteli Hanın güçlenmesi merkezi İran'a kendi hâkimiyetini yaymış Kerim Han Zend'i de rahatsız ediyordu. İran'da böyle bir haber yayılmıştı ki Kuba Hanının ricası ile Derbent'te Rus ordusu yerleştirilmektedir ve onlar tezlikle Şamahı'ya buradan da İran'a hücumla geçeceklerdi. Buna göre de İran hâkim daireleri Kuba Hanına rakip olan feodallerin yardımı ile birleşmiş Kuzeydoğu Azerbaycan'a karşı yürüyüşe hazırlanmaya başladılar. Bu işte Kerim Han Zend'e akrabası Gilan hâkimi Hidayet Han yardım ediyordu.

⁹² Necefli, a.g.e., s. 29.

⁹³ Mustafazade, *Kuba Hanlığı*, s. 128.

Kerim Han Zend, Kuba Hanını öncelikle bahşişler ve onunla akraba olam teklifini ileri sürerek Rusya'dan ayırmak istemiştir. Feteli Han kendi de Rusya'ya gönderdiği mektupta Kerim Han Zend'in onu kendi tarafına çekmek istediğini ve ona bahşişler gönderdiğini ve onu kabul etmediğini yazıyordu.⁹⁴

B. KARABAĞ VE ŞEKİ HANLIĞI İLE MÜNASEBETLER

Karabağ Hanlığının Kurucusu olan Penah Ali Han'ın vefatından sonra Hanlığın idaresini yönetmeye oğlu İbrahim Han üstelenmişti. İbrahim Han kendini Penah Ali Hanın kanuni varisi hesap ediyordu. İbrahim Hanın rahatsız olduğu bir durum kardeşi Mehr Ali beyle hep aralarında savaş çıkmasından çok korkuyordu. Babalarının vefat ettiğinde Hanlığın idaresinin yönetilmesine dair vasiyet bırakmaması iki kardeşi zaman-zaman bir-birine düşürüyordu.⁹⁵ Penah Ali Han vefat ettikten sonra Mehr Ali Bey kendi yakın adamlarını çevresine toplayarak, Hanlığın idaresine üstelenen kardeşi İbrahim Han'a karşı 1759 yılında ayaklanmıştı. İbrahim Han da zaten bundan korkuyordu, korktuğu bu olay gerçekleşti ve Karabağ beylerinin iki ayrı gruba ayrılmasına neden oldu. İki taraf da savaşlar sonucu kendilerine yardım için müttefik arayışlarına çıktı.⁹⁶

İbrahim Halil Han elini çabuk tutarak Avar Hanlığından yardım istedi ve 1763 yılında kardeşi Mehr Ali Beyi Karabağ'dan uzaklaştıra bilmişti. Bundan sonra İbrahim Han, Hanlık üzerinde hükümlerlik sağlayabilmişti.⁹⁷

Karabağ'dan ayrılan Mehr Ali Bey Azerbaycan topraklarını birleştirmekle uğraşan Kuba Hanlığı'na sığınmıştı. Mehr Ali Bey kardeşi İbrahim Han'ın Feteli Han'a Azerbaycan topraklarını birleştirme siyasetine karşı çıktığını biliyordu. Çünkü Karabağ Hanı İbrahim Han Feteli Han gibi tüm Azerbaycan topraklarını kendi hâkimiyeti altında birleştirmek istiyordu. Feteli Han uzak gören siyaseti sonucu Mehr Ali Beyi kabul ediyor ve onu kullanarak Karabağ Hanlığı'nı kendi topraklarına katmak için iyi bir fırsat

⁹⁴ Mustafazade, *Kuba Hanlığı*, s. 130.

⁹⁵ Mirze Adıgözel Bey, *Qarabağname*, Bakı, Şerq-Qerb Yayınları, 2006, s. 169.

⁹⁶ Adıgözel Bey, a. g. e. s. 170

⁹⁷ Nazim Axundov, *Qarabağ Salnameleri*, Bakı, Yazıçı Neşriyatı, 1989, s. 78.

olduğunu düşünüyordu. Bunun için Karabağ Hanlığı ile ilişki kuran Avar hâkimi Novsal Hanı 1774 yılında öldürmüştü. Dağıstan'dan topladığı güçlü bir orduyla Karabağ üzerine yürümüştü. Başarısızlıkla geri dönen Feteli Han'ın yanında Mehr Ali Bey de yer almaktaydı.⁹⁸

Karabağ Hanlığı ve Kuba Hanlığı arasında çatışmalar her zaman devam emekteydi. Bakü Hanı Melik Muhammed Han bu iki Hanlık arasında barış sağalaya bilmek için Şuşa'ya gitmişti. Fakat İbrahim Halil Han onun samimiyetine inanmayarak, onu 1779 yılında zindana attırmıştı ve Melik Muhammed Han iki yıl Şuşa'da hapiste kalmıştır.⁹⁹

Feteli Han Karabağ Hanlığı'na birkaç defa yürüyüş etmişti ve bu yürüyüşler sonuçsuz kalmıştı. Karabağ Hanı İbrahim Halil Han Gürcü Çarı II. İrakli ile dostluk bağları kurmuştu. 1780 yılında Feteli Han Karabağ Hanlığının arazisine girerken Kartli-Kaxetiya Çarı II. İrakli İbrahim Halil Han'ın yardımına gelerek şehzadelerden Georgi ve Davidin başçılığı altında asker göndermişti. Şehzade Davidin Feteli Hanın ordusunun içerisinde olan Dağıstanlı savaşıları kandırmıştı ve onların Kuba askerleri terk etmesini sağlamıştı. Bunun neticesinde baş gösteren savaşta Feteli Hanın askerleri yine de yenilgiye uğramıştı.¹⁰⁰

1781 yılının başlarında Feteli Han yeniden Karabağ Hanlığı'na baskın yapıyor. Bu zaman Kür nehrinin sahillerine kadar ilerliyor ve birçok köy talan ediliyor ahali de Kuba'ya göçürülmüştü.¹⁰¹ Bundan sonra Feteli Han 1784 yılında büyük bir ordu toplayarak Karabağ üzerine yürüdü. Bu zaman Feteli Hanın yanında birçok müttefiki vardı ve Şekili Abdül Kadir Handa bu saldırıya katılanlar arasındaydı. Bu saldırıda Ağdamın ve Karabağ'ın köyleri talan edilmişti.¹⁰²

Bu saldırıya karşılık veremeyen İbrahim Halil Han Kaçarak Şuşa'ya sığınmıştı. Burada olarken İbrahim Han Abdülkadir Han'ın oylamak için babası öldürülürken Karabağ'a zindana atılmak için gönderilen Şekili Hüseyin Han'ın oğlu Muhammed

⁹⁸ Bakıxanov, a.g.e., s. 190.

⁹⁹ Mustafazade, *Kuba Hanlığı*, s. 142.

¹⁰⁰ Efendiyev, a.g.e., C.III, s. 388.

¹⁰¹ Mustafazade, *Kuba Hanlığı*, s. 142. Bünyadov, a.g.e., s. 552.

¹⁰² Bakıxanov, a.g.e., s. 195.

Hasan ağayı gizlice Çar'a gönderiyor. Muhammed Hasan ağa Çar lezgilerinin yardımıyla Şeki üzerine yürüyüşe geçiyor.¹⁰³ İlk saldırısında mağlup oluyor. İkinci defa saldırısında ise savaşı kazanıyor. Bu zaman Hacı Abdül Kadir, Ağası Hanın yanına Alvent denilen yere kaçıyor. Ağası Handa Abdül Kadir Hanı tutuklayarak Muhammed Hasan Hana teslim ediyor. Muhammed Hasan ağa da babasının intikamını almak için onu yeddi oğlu ile beraber öldürtüyor.¹⁰⁴

Feteli Han da 1785 yılında Ağası Han ve onun müttefiki olan Muhammed Hasan ağanın üzerine yürüyüş etmek için Şiravan'a gitmişti. İbrahim Hanın kardeşi Mehr Ali Bey de Feteli Han'ın yanında yer alıyordu. Bakü' den Şiravan'a giderken yolda Ağası Han'ın büyük oğlu Ahmet'le karşılaşılıyor ve onun tarafından öldürülüyor.¹⁰⁵

Feteli Han da Mehr Ali beyin cenazesini büyük ihtiramla ve saygıyla kardeşi İbrahim Han'a Karabağ'a gönderiyor. Feteli Han'ın bu büyük jestinden dolayı Karabağ Hanı İbrahim Han Feteli Han'la dostluk kararı alıyor. Dost olduktan sonra Karabağ Hanlığı'nın ordusu Kuba Hanı'nın hizmetine sunulmuştu.

İbrahim Hanla dostlaştıktan sonra Feteli Han her iki taraftan Ağası Hana karşı ordu göndermeyi teklif etti. Bunu duyan Ağası Han bu iki güçlü müttefiklere karşı çıkamayacağını anlıyor ve kendi oğlanlarıyla beraber Feteli Hanın yanına gelerek teslim oluyorlar. Feteli Han da onu oğlanlarıyla beraber hapis ettirerek Kuba'ya gönderiyor.

Gavduşan savaşı yenilgisinden sonra bir süreliğine Şeki Hanlığına karşı olan iddialarından vazgeçmek zorunda kalmıştı. Abdülkadir Han'ın vefatından sonra kendini Han ilan eden Muhammed Hasan Han Feteli Han'ın Azerbaycan'ın topraklarını birleştirme siyasetine karşı çıkanlardan biriydi. Feteli Han Karabağ Hanlığı ile durumları iyileştirdikten sonra 1785 yılında Şeki Hanlığı üzerine saldırı düzenledi. Direnmenin faydasız olduğunu anlayan Muhammed Hasan Han Feteli Handan barış istedi ve aralarında barış sağlandı. Muhammed Hasan Han kendi kız kardeşini Feteli Hana verdi. Feteli Han da akrabalık bağlarını daha da güçlendirmek için kendi kız

¹⁰³ İsmayıl, Bağirova, a.g.e.,s. 19.

¹⁰⁴ Bakıxanov, a.g.e., s. 196.

¹⁰⁵ Axundov, a.g.e., s. 79., Adıgözel Bey a.g.e., s. 171.

kardeşi Huri Peyker Hanımı Muhammed Hasan Hana vermiştir ve Şeki Hanlığı da böylece Fetei Hanın hâkimiyetini kabul etmiştir.¹⁰⁶

C. FETELİ HANIN GÜRCÜ ÇARI II. İRAKLİ İLE ANLAŞMASI

1783 yılında Rusya'nın himayesine giren Gürcistan çarlığı Rus ordularının yardımı ile Güney Kafkasya'yı özellikle de Gence Hanlığını işgal etmeye çalışıyordu. Irakli'nin tecavüzkar niyetleri Feteli Hanın sert direnciyle karşılaşmıştır. Feteli Han Gürcistan'ın eski çarı Aleksandr'a Gürcü tahtına çıka bilmek için yardım edeceğine dair söz vermiştir. Bu konuda bilgi alan Rus ordularının Kafkasya bölgesindeki komutanı P.S. Poytemkin 1783 yılının son baharına doğru güçlü bir askeri birlik oluşturma kararı almıştır. Birliğin bir hissesi Sulyak nehrinin sahilinde, başka bir hissesi ise Terek'in sahilinde, Daryal deresinin girişinde bekleyecekti. Eğer Feteli Han ve Knyaz Aleksandr niyetlerini gerçekleştirme girişiminde bulunacak olursalar bu birliklerden birisi Derbent'e doğru diğeri ise Gürcistan'a doğru ilerleyecekti. Bu girişimler Feteli Hanı II İrakli'ye karşı planlarını gerçekleştirmekten alı koydu. Hatta Feteli Han P.S.Poytemkin'in talebi üzerine Aleksandr'ı Rus kumandanlığına teslim etmiştir.

Rusya'nın engel olmasından dolayı Güney Azerbaycan'ı tutamayan Feteli Han siyasi bir manevra yaptı. O, Rusya'nın himayesindeki II. İrakli'ye Güney Azerbaycan'a ve İran'a birlikte saldırmayı teklif etti. Feteli Han konuyu görüşmek için Gürcü çarını görüşe davet etti. Feteli Han II. İrakli ile Şemkir nehrinin sol sahilinde bir araya geldi. Görüşmede Gürcistan tarafından işgal olunan Şemşeddin bölgesinin Gence Hanlığı'na verilmesi konusunda anlaşmaya varıldı. Bir diğerkarar da Gürcistan çarının Rusya'nın himayesinde olan Güney Kafkasya'da asayişikoruması, Feteli Hanın ise seneye güney Azerbaycan üzerine hareket etmesi konusunda anlaşmaya vardılar. Fakat Feteli Han bu görüşme zamanı aniden hastalanıyor ve Şamahı'ya dönmek zorunda kalıyordu. Yolda hastalığı daha da artan Feteli Han Bakü'ye kız kardeşi Hatice Bike'nin yanına gidiyor ve orada 22 Mart 1789 yılında 53 yaşında vefat ediyordu.¹⁰⁷ Feteli Hanın birleştirmek istediği Azerbaycan toprakları uğrunda mücadelesi bununla son buldu. Feteli Han'ın

¹⁰⁶ İsmayıl, Bağirova, a.g.e.,s. 20.

¹⁰⁷ Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 204.

vefatından sonra onun kurmuş olduğu Kuzeydoğu Azerbaycan devlet birliği dağıtıldı. Onun yerine geçen oğlanları ilk ce Ahmet Han ve daha sonra Şeyh Ali Han yalnız Kuba Hanlığını ve Derbent'i hâkimiyetleri altında tuta bildiler.

. AHMET HAN DÖNEMİ VE KUBA HANLIĞI

Feteli Han'ın ölümünden sonra onun kurmuş olduğu Kuzeydoğu Azerbaycan'ın devlet birliği dağılmaya başlıyor. Feteli Han'ın yerine geçen büyük oğlu Ahmet Han babası gibi becerikli değildi ve iki sene tahta kala bildi. Feteli Han'ın birleştirmiş olduğu hanlıklar'ın bazıları yavaş-yavaş Kuba Hanlığı'ndan ayrılmağa başlamışlardı. İlk olarak 1789 yılında Şamahı Hanlığı Kuba Hanlığı'ndan ayrılmıştı. Diğer bir taraftan da Şeki Hanı Muhammed Hasan Han, Kuba hanı Ahmet Han'a karşı yeniden ayaklanmıştı. Ahmet Hana karşı tek başına mücadele de kolay olamayacağını anlayan Muhammed Hasan Han bu meselede Őamahılıları kullanmayı tercih etti.¹⁰⁸

Eski Şamahı Han'ı olmuş Muhammed Sait Hanın Türkiye de olan oğlanları Asker Bey ve Kasım Bey Feteli Han'ın vefat haberini aldıklarında hemen Karabağ'ı oradan da Şamahıya gelmiştiler. Muhammed Hasan Han onlarla görüşerek silahlandırmış ve Ahmet Hanın üzerine yürümüşdür. Ahmet Han onların karşısını ala bilmeyeceğini düşünerek Kuaba'ya çekilmek zorunda kalmıştı. Muhammed hasan Han yeniden Şamahıda Serkerler sülalesinin hâkimiyetinin kurulmasını sağladığından dolayı Serkerler sülalesinden olan Asker Bey Şamahı Hanı oldu.

1791 yılında Ahmet Hanla Bakü Hanı II. Mirza Muhammed Han arasında sorun ıktı. Ahmet Hana vergi vermeyi vaad eden Muhammed Kulu Ağanın tahriki ile Ahmet Han ordunun bir hissesini Salyan'a göndermek baHanesiyle Bakü'ye yolladı. Muhammed Kulu ağa gizlice Bakü'ye gitti ve kısa vuruşmadan sonra burada hâkimiyeti ele almayı başardı. II. Mirza Muhammed Han Kuba'ya gönderildi. Hâkimiyeti ele alan Muhammed Kulu ağa Ahmet Hana vergi vermeği reddetti. Bundan bir süre sonra Ahmet Han Kuba'da vefat etti. Onun on üç yaşında olan kardeşi Salyan'da naip olan

¹⁰⁸ Necefli, a.g.e., s. 14.

Şeyh Ali Han Kuba tahtına çıktı ve kendi küçük kardeşleri olan Hasan Ağayı Salyana naip olarak tayin etti. ¹⁰⁹

D. ŞEYH ALİ HAN DÖNEMİ KUBA HANLIĞI

Şeyh Ali Han'ın hâkimiyet dönemi Rusların önce Kafkasya'dan çekildikleri ve bir süre sonra yeniden istila hareketlerine devam ettikleri esnada, Kaçarların da İran'da kuvvetlendiği ve Kafkasya'nın da Rus-İran savaşlarına sahne olduğu bir döneme rastlamaktadır.¹¹⁰ Ancak tüm bunlara bakmayarak Şeyh Ali Han da babaları gibi özgürlük mücadelesini devam ettirmiş mücadelelerden bir an olsun geri kalmamıştır. Şeyh Ali Han döneminde hanlık Rusların müdahalesi ile ikiye ayrılmış ve Kuba Hanlığı Şeyh Ali Han'ın kardeşi Hasan Han'ın hâkimiyeti altına geçmiştir. Hasan Han 1799 yılında ölünce Şeyh Ali Han Derbent ve Kuba'nı yeniden birleştirmiştir. Ruslara karşı yeniden mücadeleye başlamıştır.¹¹¹ Ruslar 1806 yılında Derbent ve Kuba'nı aldıklarında Kuba Hanlığı Şeyh Ali Han'ın yakın akrabalarından olan Bakü Hanı'nın idaresine verilmişti. Ancak Şeyh Ali Han Kuba şehrinden başka bütün arazilere sahip olunca Rusya ona karşı yeni kuvvetler göndermek mecburiyetinde kalmıştır. Alesini bile terk ederek önce Kazık Kumuka oradan da Akuşa'ya çekilen Şeyh Ali Han, Ruslara karşı mücadelesinden vazgeçmemiştir. ¹¹²

E. AĞA MUHAMMED ŞAH KAÇARIN AZERBAYCAN'A İLK SALDIRISI VE KUBA HANLIĞI

1778 yılında İran'da otuz yıla yakın hâkimiyet süren Kerim Han Zend'in vefatından sonra Zendiye sülalesi fertleri arasında saltanat mücadelesi çıktı. Bu sırada Ağa Muhammed şah Şiraz'da rehin olarak tutulmaktaydı. Kerim Hanın ölmesinden sora Şiraz'dan kaçarak Tahran'da yakın adamları tarafından 1779 yılında İran tahtına

¹⁰⁹ Necefli, a.g.e., s. 15.

¹¹⁰ Bala, a.g.m., s. 926

¹¹¹ Mehmet Ali Çakmak, *Hanlıklar devrinde Azerbaycan Türkiye Münasebetleri, (1723-1829)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1996, s. 79.

¹¹² Çakmak, a.g.e., s. 80.

çıkarıldı. Ağa Muhammed şah diğer rakipleri ile mücadeleye başladı. 1788 yılında Fars ve Şiraz'da kendi yönetimine karşı güçleri ortadan kaldırdıktan sonra, Azerbaycan Hanlıkları ile ilgilenmeye başlamıştır. Ağa Muhammed şah Kaçar ilk önce tüm Hanlara ve Dağıstan hâkimlerine fermanlar göndererek kendisine tabi olmalarını istemiştir. Tekrar İran yönetimine girmek istemeyen Hanlar, ilk önce itaat eder gibi davranmışlarsa da daha sonra bu işten vazgeçmişlerdir.¹¹³

Ağa Muhammed şah kendisi Türk asıllı olduğundan Azerbaycan'ı bu bölgede gözü olan Ruslara bırakmak istemiyordu. Kaçarın bu isteğini Gence Hanı Cevat Han, Şeki Hanı Muhammed Hasan Han ve Kuba Hanı Şeyh Ali Han destekliyordu. Bu Hanların böyle davranması tesadüfî olmayıp hanların siyasi maksatlarını gösteriyordu. Gence Hanı II. İrakli ve İbrahim Halil Hanın müttefik olmalarından ve ikisi arasında gence Hanlığı'nın paylaşılmasından korkuyordu. Rusya'nın baskısını hisseden Şeyh Ali Han da Kaçara ona göre meyil ediyordu ki, eğer itaat edeceği takdirde Ağa Muhammed Şah Kaçar ona tüm Şirvan'ın idaresini vaat etmişti.

Kaçar Azerbaycan'ı kendi yönetimine alarak tekrardan Büyük İran Devletini kurmak istiyordu. Ancak Kafkasya'ya hücum etme konusunda Rusya ve Osmanlı Devletlerinden çekiniyordu. Bu yüzden Rus -Osmanlı savaşı sürerken 1791 yılında Ağa Muhammed Şah Ruslarla anlaşdı. Bu anlaşmaya göre İran Kafkasya'ya saldırırsa Rusya buna karışmayacaktı.¹¹⁴

Böylece Ağa Muhammed şah Kaçar 1795 yılının baharında büyük bir ordu ile Tiflis, Revan, Karabağ ve Talış vilayetlerini almak için Tahran'dan hareket etti. Önce komutanlarından daha becerikli olan Ali Kulu Han'ı Revan'a gönderdi. Kendisi Talış vilayetlerini aldıktan sonra Karabağ'a doğru ilerlemeye başladı. Karabağ Han'ı İbrahim Halil Han Kaçarın geldiğini duyar duymaz Karabağ ahalsinin bir kısmını Gürcistan'a, bir kısmını da Şirvan'a gönderdi. Karabağ'ın güneyinde Araz nehrinin üzerinde

¹¹³ Karabağı, a.g.e., s. 33.

¹¹⁴ Necefli, a.g.e., s. 66.

yerleşen Hudaferin köprüsünü yıktırarak Karabağ ve Dağıstan askerlerinden oluşturduğu 15.000 kişilik orduyla Şuşa kalesine çekildi.¹¹⁵

İran ordusu Karabağ topraklarına girerek Şuşa kalesini kuşattı. Şiddetli çarpışmalara rağmen Şuşa alınamadı. Tam otuz üç gün sonra Kaçar tarafından kuşatılmaya son verilerek Gürcistan üzerine gitmeye karar verildi. Gürcistan üzerine yürümesinin sebebi kimi İraklinin itaat etmemesiyle beraber Şuşa kuşatıldığı zaman gürcülerin Gence'ye karşı saldırımları olmuştur. Eylülün on ikisinde Tiflis tutuldu ve şehir viran edilerek on bin adam esir olarak götürüldü.¹¹⁶

Gürcistan saldırısını uğurla başa vuran Kaçar, koşunlarını Mugan'da topladı. Şekli Muhammed Hasan Han kendi koşunlarını Kaçara yardıma gönderdi. Ağa Muhammed Şah Kaçarın koşunları ve Şeki Hanlığının koşunları beraber Şamahı Hanlığı üzerine yürüdü ve şehir viran edilmişti. Daha sonra Kaçar İran da Lütuf Ali Han Zend'in tekrar ayaklandığı haberini alarak İran'a dönmek zorunda kaldı.¹¹⁷

VI. RUS ASKERLERİNİN AZERBAYCAN ÜZERİNE YÜRÜYÜŞÜNÜN BAŞLANMASI

Ağa Muhammed Şah Kaçarın Güney Kafkasya'ya yönelik amelleri Rusya'nın bu bölgeni ele geçirmek planlarına aykırıydı. Diğer bir taraftan da resmi olarak Rusya'nın himayesini kabul eden Gürcistan'ın Kaçar tarafından yakılıp viran edilmesi, Rusya'nın bu bölgedeki otoritesine ciddi bir darbe vurmuştur. Sarsılmış otoritesini yeniden kazanmak ve Kaçarın Kafkasya'da güçlenmesini engellemek amacıyla Rusya 1796 yılında bu buraya saldırı düzenledi. Saldırıyı gerçekleştiren bu ordu üç birlikten oluşuyordu. Baş birlik, Kafkasya birliği ve General Bulgakov'un komuta ettiği birlik.¹¹⁸

¹¹⁵ Emrahov Mais, Çingizoğlu Enver., Hasanov Habil, *Karabağ Hanlığı*, Bakü, Mürteciim Yayınları, 2008, s. 79.

¹¹⁶ Emrahov, Çingizoğlu, Hasanov, a.g.e., s. 80.

¹¹⁷ Necefli, a.g.e., s. 68.

¹¹⁸ Elçin Garayev, *Azerbaycan XVIII asır Rus ve Qerbi Avropa Seyyahlarının Tesvirinde*, Bakü, 2005, s. 121.

Azerbaycan topraklarını işgal etmek için zaman kaybetmek istemeyen Rus ordusu komutanı Zubov 12 bin kişiden ve 21 topa sahip olan ordusuyla Derbent'e doğru ilerlemeye başladı. Derbent yakınlarında General Savelyev'in orduları Zubova katıldı. Zubov yüzbaşı Simoniviç'i dağlardan Derbent'in arkasına giden yolu öğrenmek amacıyla bu bölgeye yolladı. Zubov Derbent'e varmadan Bulgakov'un rehberliğindeki birliğini bu yolla gönderdi. Bu birlik sert ve geçilmez dağ yolu ile hareket ederken şehrin güney kısmına ulaşacaktı. Böylece Zubov Derbent'i tamamen kuşatacaktı. Mayısın ikisinde Rus ordularının General Savelyevin emrindeki öncü birlikler derbent'in kuzey bölgesine vardılar. Mayıs ayının 4'ünde ise Bulgakovun birliği Derbent'in güney tarafına vardı. Bir yıl öncesinde Rusya'ya sadakat yemini etmesine rağmen Şeyh Ali Han şehri Ruslara teslim etmek istemiyordu. Şeyh Ali Han Kazık Kumuk hâkimi ile birleşip Rus askerlerine saldırmak istedi. Rus orduları Mayısın 8'inde şehrin duvarlarının kuzeyindeki Narın kaleye, yani şehrin stratejik kısmına giden yolu hücum ederek aldılar. Rus orduları birkaç gün toplanarak şehre ateş ettiler. Birlikler ateş etmekle kale duvarlarında büyük çapta delikler oluşturdular. Batı kulesinde ciddi bir hasar meydana geldikten sonra şehir nüfusunun bir kısmı daha çok kayıp vermektense ve şehri tamamen dağıtmaktan korumak için Şeyh Ali Han'dan teslim olmalarını istediler. Şeyh Ali Han artık mücadele edemeyeceğini düşünerek teslim olma kararı alıyor ve teslim oluyordu.¹¹⁹

Derbent'in bu kadar kolay bir şekilde teslim olmasında zorluklarla beraber şehrin müdafaasındaki Ermenilerin ihaneti de büyük rol oynamıştı. Onların bir kısmı gizlice kale duvarlarını aşarak Rusların bulunduğu yere gelerek, kaleye ateş açmak için daha elverişli noktaları ve kaleye su temin eden çeşmenin yerini Ruslara söylemişlerdir.

Böylece Şeyh Ali Han tutuklandıktan sonra Graf Zubov'un huzuruna getirildi. Zubov imparatoriçe adına Şeyh Ali Hanı bağışlanacağını vaat etmesine rağmen onu hâkimiyetten uzaklaştırdı. Zubov düşünüyordu ki Şeyh Ali Hanı Derbent'te bırakmak daha tehlikeli ola bilirdi. Çünkü Zubov Şeyh Ali Hanın yeniden Ruslara karşı ayaklanmasından korkuyordu. Graf Zubov Şeyh Ali Hanla beraber Hanlığın ileri gelen adamlarını kendisi ile Bakü'ye götürdü. Ahalinin ve Şeyh Ali Hanın ailesinin

¹¹⁹ Garayev, a.g.e., s. 123.

sakinleşmesi içinde Hanlığın idaresini Şeyh Ali Hanın kız kardeşi olan Perice Hanıma havale ederek Derbent'ten ayrıldı.¹²⁰

Kuba'ya doğru yol alan Zubov şehirden biraz ileride Tepeler denilen yerde üç gün dinlendikten sonra Şabran'a geldi ve oradan da Bakü'ye doğru yol aldı. Rusların işgali neticesi barışamayan ve hâkimiyetten mahrum olan beyler Ruslara karşı suikast planı hazırlamak istediler ve bunun için Dağıstanlılardan aniden Rus askerlerine saldırmalarını istediler. Bu sırada Şeyh Ali Han yolda at sürme yarışı esnasında bir ata binerek Rusların elinden kaçıyor.¹²¹ Şeyh Ali Han'ın kaçması ile Kuba da kargaşa başlıyor ve ahali şehri terk etmeğe başlıyorlardı. Köylüler de dağlara doğru kaçıyorlardı. Şeyh Ali Han ve ailesi Buduk köyüne geldi Burada oturarak Kuba Hanlığı ahalisini Ruslara karşı kıskırtmak istiyordu. Zubov Kubanı kontrol altında tutmak amacıyla Bulgakova 5 bin kişilik bir ordu vererek onu Buduk istikametine gönderdi. Şeyh Ali Han bunu duyduğunda Buduk'ta durmayarak Gırız köyünden geçerek ailesi ile beraber Ahti ve Misgence'ye gitmek zorunda kalmıştır.¹²²

Perice Hanım Graf Zubov'un talimatı ile İlisu'da saklanan küçük kardeşi Hasan Beyi yanına çağırıyor ve Zubov da onu imparatorun adına Kuba'ya Han tayin ediyordu. Zubovun komutasındaki Rus ordularının Azerbaycan da işgalci yürüyüşü Osmanlı devletini de rahatsız ediyordu. Osmanlı tüm vasıtalarla Rusların güney Azerbaycan operasyonuna mani olmağa çalışıyordu. Osmanlı ordusu köprüleri ve kervan yollarını kullanılmaz hale getirmiştir ve bu işte yerli feodalleri görevlendirmiştir. Bu maksatla Ahıska Paşası, Şeki ve Şamahı Hanlarının yanına kendi adamlarını göndermişti. Rus ordularının sert cezasından korkan Şamahılı Mustafa Han ve Şekili Selim Han Osmanlı devletinin sesine bu defa ses veremediler. Şeyh Ali Han ve Kazıkkumuk Hanı Surhay Han ise Ruslara karşı durmadan mücadele ediyorlardı.

Bu sırada Şeyh Ali Han Kazıkkumuklu II. Surhay Hanın yardımıyla on binlik bir ordu toplayarak Kuba Hanlığının kuzey hissesinde yerleşen Alpan köyüne geldiler. Şeyh Ali Han'la savaşmak için onu orada karşılayan Bulgakovun komutanı Bakuni çok

¹²⁰ Garayev, a.g.e.,s. 124.

¹²¹ Bakıxanov, a.g.e., s. 207.

¹²² Tofik Mustafazade, XVIII Yüzlük XIX Yüzlükün Evvelerinde Osmanlı-Azerbaycan Münasebetleri, Bakü, Elm Neşriyatı,2002, s. 111.

az sayıda olan askeri ile çatışmaya girerek mağlup olmak üzereyken Bulgakov geri çekilme emri üzerine Rus orduları geri çekilmiştir. Her iki taraf da çok sayıda kayıp vermişlerdir. Daha sonra Ruslar hücum birliklerini güçlendirerek yeniden Alpan'a saldırdılar. Bu sefer Şeyh Ali Han'ı yenerek Alpan'ı dağıttılar. Alpan viran edildikten sonra General Bulgakov'un emri ile Hasan Han Kuba'dan Şamhalın oğlu Mehdi Bey ve Tabasaran kadısı Rüstem Hanla beraber Derbent'ten Surhay Hanla savaşmak için Samur nehrine doğru ilerlediler. Durumun kritik olduğunu ve şeyh Ali Hanın da yenilgisini gören Surhay Han Ruslara teslim olarak sadakat yemini etti.¹²³

Azerbaycan da güçlenmeyi önemseyen Rus orduları askeri operasyonlarını sürdürüyorlardı. 1796 yılında Zubov Rusya'dan yeni kuvvetler almıştı. Knyaz Sisiyanov komutasındaki Rus orduları Gence'ye doğru ilerleyip şehri alma kararı almıştı. Ancak aniden 1796 yılının kasım ayında II. Katerinanın ölüm haberi hadiselerin gidişatını değiştirdi. Katerinanın yerine geçen oğlu I. Pavel tam aksi siyaset yürütmeye başladı. O, Rus ordularının tezlikle Güney Kafkasya'dan çıkarılması kararını aldı. Azerbaycan toprakları üzerinde ilerleyen Rusların geri çağırılma sebeplerinden bir de Avrupa da durumun karışıklığı diğer bir taraftan ordu için büyük masraf harcanması gösterilebilirdi.¹²⁴

VII. AĞA MUHAMMED ŞAH KAÇARIN AZERBAJYCAN'A İKİNCİ YÜRÜYÜŞÜ

Graf Zubovun komuta ettiği Rus askerleri 1796 yılının kasım ayında Çariçe II. Katerina'nın ölüm haberi üzerine geri çağırıldı. İbrahim Halil Han'ın Gürcülerle birleşip Gence'ye saldırı düzenlemesi ve bazı Hanlıklar'ın Rusya'ya meyletmesi Ağa Muhammed şah Kaçarın çok zoruna gitmişti. O, iç sorunlarını hal ettikten sonra 1797 yılının ilkbaharında Karabağ Hanlığı'ndan intikam almak için 100 bin kişilik orduyla Tahran'dan Erdebil'e doğru harekete geçti. Kaçarın ikinci yürüyüşü zamanı Karabağ Hanlığı son derece ağır günlerini yaşıyordu. Üç yıl arka arkaya ziraat yapılmaması yüzünden halkın ekonomik durumu gün geçtikçe kötüleşmişti. Hanlıkta açlık ve sefalet

¹²³ Mustafazade, *XVIII Yüzyillik XIX Yüzyilliyin Evvellerinde Osmanlı-Azerbaycan Münasebetleri*, s. 112.

¹²⁴ Garayev, a.g.e., s. 126.

yüzünden kedi, at, eşek, eti yiyen halk arasında bulaşıcı hastalıklar yayılmıştı. Bir sözle Hanlığın İran ordusu önünde dayana bilecek güçte değildi. İbrahim Halil Han yenileceğini anlayınca ailesi ve yakın çevresiyle beraber, Şeki üzerinden Car-Balaken bölgesine gitti.¹²⁵

Mirza Cemal'ın söylediğine göre savaşın imkânsız olduğunu anlayan İbrahim Han, Car-Balaken'e giderek, Dağıstan Gürcistan ve diğer vilayetlerden topladığı askerlerle geri dönme düşüncesindeydi. Fakat 20 gün sonra kaçanın öldürülmesi haberi üzerine bu kararına gerek kalmadığını düşünerek düşüncesinden vazgeçmiştir.

İran ordusu Hudaferin Köprüsünün yıkılmış olması nedeniyle, Aras nehrini geçmekte zorlanarak zaman kaybına uğramışlardı. Bu zamanda onlar İbrahim Halil Hanın Şuşa'dan ayrılma haberini almışlardı. Şah Kaçar bir grup asker onu yakalamaları için gönderse de artık İbrahim Han Car-Balaken bölgesine geçmeyi başarmışlardır.¹²⁶

Kaçar, savunmasız kalan Şuşa şehrini çok rahat bir şekilde işgal etti. Şuşanın ileri gelenlerinin hepsini tutuklayarak, bir kısmını da idam ettirdi. Yakalananlar arasında meşhur Azerbaycan şairi ve aynı zamanda dönemin devlet adamı Molla Penah Vagif de vardı.

Ancak zafer kazanmasının yedinci gecesini Şah kaçır suikast sonucu öldürüldü. Suikastın İran orduları komutanı Sadık Han Şekaki tarafından yapıldığı düşünülebilir. Çünkü İbrahim Halil Hanın yakalanması işi için şah, Safer Ali adında birini görevlendirmişti. Fakat eli boş döndüğünde idam olunacağına dair söylentiler dolaşmaya başladı. Safer Ali Bey, Sadık Hanın yakın adamlarından olup onunla her konuda anlaşabiliyordu. Bununla beraber Şuşada şahın istediği gibi gelişmeyen bazı olaylardan sorumlu olarak Sadık Han görülmekte idi. Şahın gazabına uğrayacağını çok iyi bilen sadık Han çıkış yolunu şahın özel korumalarıyla işbirliğine girmekte

¹²⁵ Emrahov, Çengizoğlu, Hasanov, a.g.e., s. 81.

¹²⁶ Yunis Rza Oğlu, Hüseyinov, "Karabağname" Azerbaycan Tarihini Öğrenmek için, Bakü, Elm Neşriyatı, 2007, s. 111.

bulmuştur. Şah Kaçarın ölüm haberinin herkesten önce Sadık Hana ulaşması ve Şuşa kalesinden gizlice ayrılıp İran'a kaçması onun suikastı tertiplelediğini göstermektedir.¹²⁷

Sabaha doğru şahın ölüm haberi tüm Şuşaya yayıldı. Bir gün içinde perişan hale gelen İran ordusu Şuşa halkı tarafından kısa sürede dağıtıldı. Askerlerin bir kısmı halkın baskınına uğrayıp öldürülürken, bir kısmı da İran'a kaçmaya başarmıştır. Bu zaman Mehr Ali Beyin oğlu Muhammed Bey Cavanşir Şuşa'da hâkimiyetini kurma düşüncesiyle duruma el koymuştur. Komşu Hanlıklar ise Ağa Muhammed Şah Kaçarın öldürülmesinde İbrahim Halil Hanın önemli rol oynadığını düşünerek ona hediyelerle birlikte teşekkür-nameler gönderdiler ve kendisiyle müttefik olmak istediklerini söylediler.¹²⁸

¹²⁷ Hüseyinov, “*Karabağname*”, a.g.e., s. 112.

¹²⁸ Hüseyinov, “*Karabaname*”, a.g.e., s. 114.

İKİNCİ BÖLÜM

I. AZERBAJCAN TOPRAKLARININ VE KUBA HANLIĞININ RUSYA TARAFINDAN İŞGALİ

XVIII. Yüzyılın sonları XIX. Yüzyılın evvellerinde Azerbaycan da dış ve iç siyasi durumu çok karışık bir süreç içerisinde idi. Kuba Hanlığının Azerbaycan topraklarını birleştirme siyaseti uğursuzlukla sonlandı. Buna bir taraftan ülkenin sosyal iktisadi geriliği, diğer taraftan da Rusya ve İran'ın bu yerleri işgal edebilmek için ettikleri yürüyüşler mani olmuştur. Bir diğer sorun da başka Hanların kendi Hanlıklarını da bağımsız olarak hâkimiyetlerini sürdürmek istemeleri, bir birbirlerine karşı gelmeleri birleştirme siyasetini engelliyordu. Böyle olduğu halde Azerbaycan'ın, İran ve Rusya askeri ordularının karşısına çıkarabilecek sabit bir ordusu yoktu.¹²⁹

1801 yılında Doğu Gürcistan Rusya'ya ilhak edildi. Ruslar XVIII. yüzyılda ilk yürüyüşlerini Derbent Hanlığına yapmışlardır. İkinci yürüyüşlerini Gürcistan'ı ele geçirerek, Azerbaycan topraklarına Car-Balaken ve Gence tarafına düzenlemeyi düşünüyorlardı.¹³⁰ Bu maksatla Rus çarı ilk zamanlarda muhtelif yollarla ayrı ayrı Hanları kendi tarafına çekmek, onları kendi himayesi altına almaya çalışsa da Azerbaycan Hanlarından demek olan ki hiç biri Rusya'nın hâkimiyetini kabul etmek fikrinde olmamıştır. Böylece Kafkasya'da Rus ordularının başkomutanlarından olan Sisianov Azerbaycan'ı işgal etmek için askeri planlar tutmaya başladı. Onun ilk hedefi büyük askeri stratejik öneme sahip Gürcistan'dan Azerbaycan'ın içlerine doğru uzayıp giden yolun üzerinde yerleşen Car-Balaken oldu.¹³¹

1803 yılını yazında Rus koşunları Alazan (Kanık) nehrinin geçidinde ve Balaken yakınlarında Car-Balaken'e saldırdı. Burada Sisianova karşı çıkanlar mağlup oldu ve

¹²⁹ S.Y. Suleymanova, C.M. Ceferov, *Azerbaycan Tarihi XIX-XXI Esrin Evvelleri*, Bakü, Bakü Üniversitesi Neşriyatı, 2010, s. 14.

¹³⁰ Mehmet saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, 2.b., Ankara, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1999, s. 22.

¹³¹ Z.E. Cavadova, *Şimal-Qerbi Azerbaycan*, Bakı, Altay Neşriyatı, 1999, s. 34.

Balaken viran edildi. Balaken'in mağlup olduğunu ve dağıtıldığını gören Car sakinleri Ruslara karşı gelmeden teslim oldular.¹³²

General Sisianov Car-Balaken'i işgal ettikten sonra Gence Hanlığı'na doğru hareket etmeğe başladı. Cevat Han döneminde Kazak, Şemşedil, Şemkir ve bazı araziler Gence Hanlığı arazisine katılmıştı. Ancak Gürcistan Rusya'nın himayesine geçtikten sonra bu arazilere göre Çar Georgi ile Cevat Han arasında çekişmeler başlamıştı.

Rus ordu komutanlarından Lazerevin Gence'ye doğru yürüdüğünü duyan Cevat Han Rus ordularının Şemşedilden çekilmesi şartı ile hem Ruslar hem de Gürcülerle dostluk bağlarını güçlendirmek istediğini bildirmiştir. Ancak Çar Rusya'sının Azerbaycan'ı tam olarak işgal etmek istemesinden dolayı ve bu siyaseti zor tatbik ederek yürüten General Sisianov Cevat Hanın bu teklifini reddetti.¹³³

Sisianov Cevat Han'a bir mektubunda şöyle diyordu: Artık gelmişim ki şehrinizi işgal edem sizden iki söz duymak istiyorum ya evet, ya da hayır cevabı. Cevat Handa cevabında savaşmak istiyorsan ben hazırım ne zaman istersen savaşalım. Bu cevap üzerine Sisianov 1803 yılında Gence Ermenilerinin namertliğinden istifade ederek onlara söylemiştir ki, Kim Rusya devletini savunursa kendine ve mülküne hiç kimse dokunmayacak ister Rusya'da isterse de Gürcistan'ın en güzel yerlerinde Rusya devleti vatandaşı gibi yaşamak hukuku verilecektir. Bundan sonra Sisianov son kez Cevat Han'a teslim olmak için mektup göndermiş ve cevap olarak da şu cümleyi duymuştur: Gence'ye yalnızca benim cesedimin üzerinden geçip girebilirsin.¹³⁴

1804 yılında Rus orduları Gence kalesine doğru yürüdüler. Gencililerin mücadele etmesine bakmayarak mağlup oldular. Cevat Han ve oğlu Hüseyin Kulu kahramancasına şehit oldular. Böylece gence Ruslar tarafından işgal olundu ve ismi I.Aleksandr'ın eşinin şerefine Yelizevetpol diye adlandırıldı.¹³⁵

Rus ordularının Azerbaycan'ı işgal etmeleri Türkiye ve İran'la beraber, İngiltere ve Fransa'yı da rahatsız etmeye başlamıştı. Avrupalılar Rus ordularını Kafkasya'dan

¹³² Cavadova, a.g.e.,s. 35.

¹³³ Suleymanova, Ceferov, a.g.e., s. 19

¹³⁴ Suleymanova, Ceferov, a.g.e., s. 21.

¹³⁵ Saray, a.g.e., s. 22.

Türkiye ve İran aracılığı ile çıkarabileceklerini düşünüyorlardı. Bunun içinde İran'a ordular göndermişlerdir. İran İngiltere'ye güvenerek Rus ordularına Kafkasya'dan geri çekilmesi talebinde bulundu. Ancak redd cevabı alan İran 1804 yılında Rusya'ya karşı savaş ilan etti.¹³⁶ İran kendi ordularını şimdiki Ermenistan'ın doğusunda birleştirmiştir. Bunun içinde General Sisianov kendi ordularını o istikamete götürerek İrevan kalesini ele geçirmeyi düşünüyordu. Ancak İran ordusu sayıca üstün olduğundan dolayı savaşta zafer kazana bilmeyen Sisianov geri çekilmeye mecbur olmuştur. İran orduları da çok kayıp verdiklerinden dolayı hücumla geçmemişlerdir.

Ancak Ruslar yinede Azerbaycan'ı işgal etmek fikrinden vazgeçmemişlerdir. İşgalci hareketlerine devam etmişlerdir. Gence yakınlarında Rus orduları yeniden toplanmışlardır.

1805 yılında Sisianov Karabağ Hanı İbrahim Halil Han'dan kendi safını belirlemeyi talep etmiştir. Böylece İbrahim Halil Han Rusya'yı seçmeye mecbur edilmiştir. 1805 yılında mayıs ayının 14 de Gence yakınlığında Kürekçay denilen yerde Sisianov ve İbrahim Han arasında barış imzalanmıştır.¹³⁷ Bu barışın şartlarına göre Karabağ Hanı Rusya'ya bağlı olur, Dış devletlerle ilişkileri tamamen kesilmeli ve Rusya hazinesine her yıl vergi ödemelidir. Böyle olduğu halde Rusya da Hanlığı ve onun kanuni varislerini Hanlığı idare etme hukukuna hiç zaman dokunmayacağına dair söz vermiştir. İbrahim Halil Handan bir hafta sonra Şeki Hanı Selim Han Sisianovun ikametgâhına gelerek ve 1805 yıl mayıs ayının 21'inde Şeki Hanlığının da Rusya'nın hâkimiyeti altına geçmek istediğini bildirmiş ve Karabağ Hanlığı ile imzalanmış barışın şartları Şeki Hanlığı içinde geçerli olmuştur.¹³⁸

Karabağ ve Şeki Hanlıkları Rusya tarafından işgal olunduktan bir ay sonra İran orduları yeniden Karabağ'a hücum etse de bu hücumları uğursuzlukla sonlandı. İran'la mücadelesini sürdürmekle beraber Rus orduları Azerbaycan'ın diğer Hanlıkları'nı da kendilerine tabi etmek için ülkenin içlerine doğru ilerliyordu. General Sisianov süratle Şamahı, Bakü ve Kuba Hanlığını işgal etmek istiyordu. 1804-1805 yıllarında General Sisianov ve Şamahı Hanı Mustafa Han arasında konuşmalar olmuştur ki, Şamahı

¹³⁶ Gezenfer Recebli, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, Elm Neşriyatı, 2013, s. 241.

¹³⁷ Recebli, a.g.e., s. 242.

¹³⁸ Suleymanova, Ceferov, a.g.e., s. 32.

Hanlığı Şeki ve Karabağ Hanlığı gibi Rusya'ya bırakılsın. Ancak Şamahı Hanı Rusya'dan, yıllık vergi ödemeyi kaldırmasını ve Şeki Hanlığını da Şamahı arazisine katılmasını Sisianov'unda yardım etmesi talebinde bulunmuştur. Ancak bu talepler Sisianovu rahatsız ediyordu. Böylece 1805 yılında Sisianov komutasındaki Rus orduları Şimdiki Mingeçevir yakınlığında Kür nehrini geçerek Şamahı üzerine yürüdü. Ancak bu haberi alan Mustafa Han Sisianovun teklifini kabul etti. Böylece Şamahı Hanlığı da Rusların hâkimiyeti altına geçti.¹³⁹

Azerbaycan'ın büyük Hanlıklarından olan Őemahi alındıktan sonra Rusların önü biraz daha açılmış oldu ve General Sisianov Bakü Hanlığına doğu ilerlemeye başladı. Kendi askerlerini General ZavalıŐının çevik kuvvetleri ile birleştiren Sisianov Bakü Hanlığı arazisine yakınlaŐarak, diğer Hanlıklarla akdetmiş olduğu barışın Őartlarını Bakü Hanı Hüseyin Kulu Han'a gönderdi. Hüseyin Kulu Han barışın Őartlarını kabul ettiğini ve Bakü kalesinin anahtarlarını Sisianov'a vermek istediğini ve onunla tek başına görüşmek istediğini söyledi. Hüseyin Hanın samimi olduğuna inanan Sisianov ordusunu kenara çekerek General Eristavi'nin eŐliđinde Han ile görüŐmeye gitti. 1806 yılında Bakü kalesinin anahtarları tam da Sisianova verilirken Hüseyin Kulu Han'ın amcasının oğlu olan İbrahim Bey Sisianovu kurŐunlayarak öldürür ve gece iken Sisianovun Başı kesilerek Tebrize Abbas Mirzaya gönderilir. Bu hizmeti mukabilinde İbrahim Beye Han rütbesi verilerek İnan ordularının komutanı ilan edilmiştir. Sisianovun öldürölmesinden sonra ZavalıŐın Rus ordularını geri çekmeye mecbur kalmıştır.¹⁴⁰

Ancak 1806 yılında yeniden Rus orduları Bulgakovun komutanlığı altında Bakü'ye hücum etmiş, ahaliden teslim olmak talebinde bulunmuştu. O, yerli halka dokunulmayacağını söyleyerek, oğlunu Bakü'ye göndermişti. Yerli halk onun samimiyetine inanmayarak dağlara çekilmek zorunda kalmışlardır. Hanın kendisi ise önce Kuba'ya oradan da İnan'a kaçmıştı. Böylece Bakü Hanlığı da Rusların hâkimiyeti altına geçmiştir.¹⁴¹

¹³⁹ Recebli, a.g.e., s. 243.

¹⁴⁰ Suleymanova, Ceferov, a.g.e., s. 39.

¹⁴¹ Recebli, a.g.e., s. 244

Bakü Hanlığı alındıktan sonra Rus orduları Kuba Hanlığına doğru harekete geçtiler. Bakü Hanlığını savaşız alan Rus orduları Kuba Hanlığını da savaşız almayı düşünüyordular. Rus ordularının Kuba'ya yakınlaştığını duyan Şeyh Ali Han şehir ahalisi ile beraber dağlara çekilmek zorunda kalmıştı. Şeyh Ali Hanın kaçtığını duyan Ruslar yerli halktan onun yerini haber verene ve ya tutuklayarak teslim edene para mükâfatı verileceğini vaat ediyorlar. Rus orduları boşalmış şehre girdiler ve onlar Kuba Hanlığını tamamen dağıtmayı düşünüyordular. Ancak çaresiz kalan kendini af ettirmek isteyen Şeyh Ali Han zahirde Ruslara itaat ediyor gibi gözükmesine bakmayarak Ruslara karşı halkı ayaklandırmaya çalışıyordu. Bu durumu anlayan Bulgakov Şeyh Ali Hanı tamamen hâkimiyetten uzaklaştırıyor ve yerine Rus ordu komutanı olan Gudoviç tayin olunuyor. Kuba Hanlığı Ruslar tarafından işgal olunduktan sonra Şeyh Ali Han Ruslarla alakalarını iyileştirmeye çalışsa da artık Ruslar ona güvenmiyorlardı.¹⁴²

İngiltere'nin Güney Asya'da büyük çıkarlarının olması, Rusların Azerbaycan topraklarını birer-birer işgal etmeleri bu devleti telaşa düşürdü. İran'ın iç kısımlarına doğru ilerlemesinden korkuya düşen İngilizler İran şahını barış anlaşmasına teşvik ettiler. Böylece Rusya ve İran arasında olan savaş İran'ın mağlup olması ile sonuçlandı.¹⁴³

1813 yılında iki devlet arasında Karabağ'ın Gülistan adlı köyünde barış imzalandı. Bu Barışı İran tarafından şahın vekili olan Mirza Abdulhasan Han Şirazi, Rusya tarafından ise Rus ordularının yeni Başkomutanı olan Ratşiev arasında imzalandılar. Gülistan barışının şartlarına göre Talış, Şirvan, Kuba, Bakü, Gence, Karabağ ve Şeki Hanlıkları Rusya'nın hâkimiyetine katıldı. İran Gürcistan'a karşı olan iddialarından el çektiğini bildirdi.

Böylece Azerbaycan ikiye bölünmüş oldu. Ancak Nahçıvan ve İrevan Hanlıkları şimdilik şahın hâkimiyeti altında idi. Hazar denizinde askeri donama saklamak hukuku Rusya'ya verilmişti. Bu da iki ülke arasında ticari alakalar için elverişli ortam yaratıyordu.¹⁴⁴

¹⁴² Recebli, a.g.e., s. 245.

¹⁴³ Kerim Şükürov, *Türkmençay-1828*, Bakü, Çaşıoğlu Yayınları, 2006, s. 12.

¹⁴⁴ Şükürov, a.g.e. s. 13.

Gülistan Anlaşması'nın şartlarına göre:

1. İran Şahı, Rusya'nın Kafkaslarda işgal ettiği toprakları Rusya'nın bir parçası olarak tanıyacaktı.
2. Bu topraklar Kafkasların Dağıstan bölgesinden Arpaçay - Aras nehrine kadar uzanan Kuzey Azerbaycan ve Gürcistan bölgelerini de içine alan sahayı kapsar.
3. Yukarıda zikredilen bölgelerde yalnız şah değil, ondan sonra şah olacak şehzadeler de Rusya'nın hâkimiyetini tanıyacaktıdır.
4. Hazar denizinde ticaret yapan Rus tüccarları İran, İran tüccarları da Rus limanlarını serbestçe kullana bileceklerdir.
5. Savaşta esir olarak alınanlar karşılıklı olarak serbest bırakılacaklardır.
6. Her iki ülke birbirlerinin başkentlerine yeni elçiler göndererek dostluklarını göstereceklerdir.
7. Her iki ülke tüccarları birbirlerinin topraklarında ticari faaliyette bulunacak ve bu tüccarların emniyetleri sağlanacaktır.¹⁴⁵

II. KUBA HANLIĞININ SOSYAL VE İKTİSADİ DURUMU

A. İDARİ YAPI.

Azerbaycan Hanlıklarının kendilerine has idare usulü olmuştur. Kuba Hanlığının başında tüm işlerden sorumlu olarak Han bulunuyordu. Hanlığın idaresi irsi olarak babadan oğla geçiyordu. Bu Hanlar dünyevi işlerle beraber dini işlerde de söz sahibi idiler. Yani Hanlığın Şeyhülislamı da Hanın kendisi olmuştur.¹⁴⁶

¹⁴⁵ Saray, a.g.e., s. 25.

¹⁴⁶ Ağamalı Fezail Rahim Oğlu, *XVIII asrın II Yarısı XIX asrın Evvellerinde Kuzey Azerbaycan Hanlıklarında Sosyal-İktisadi Münasibetler*, Bakü, Bakü Üniversitesi Neşriyatı, 2007, s. 13.

Hanın işlerinde en büyük yardımcısı “Divan Hane” olarak adlandırılan bir danışma kurulu vardı. Bu kurul durumun önemine göre toplanmaktaydı. Burada mühim meseleler, harp ve ya barış, meseleleri vergilerin toplanması, itaat göstermeyen beylere ve ağalara cezalar verilmesi, mühim cinayet işleri ve diğer önemli konular konuşuluyordu. Han kendi tek başına kararlar vere bilirdi.¹⁴⁷ DivanHane de ahalinin nüfusa kayıtlı ve askeri yaşta olan gençlerin isimleri yazılı defterlerde kayıtlı idi.

Handan sonra ikinci en yüksek makama sahip olan şahıs Hanın veziri idi. Kuba Hanlığında vezir hem içişleri, hem de dışişlerinden sorumluydu ve Hanın istişare yaptığı görevli idi. Hanın kendi şahsî mülkünden eşik ağası sorumluydu. Hanlığın en yüksek makamlarından biride hazinedar ağası idi. Hazinedar hazineni kontrol altında tutuyordu. Han bu göreve en güvendiği ve yakın adamlarından tayin ediyordu. Hazinedarlar direk Hanın kendisine tabi idiler. Hanlığın içerisinde küçük Mahaller tayin görev için görevlendirilenlere Mahal Beyi deniliyordu. Han Mahalle beylerini ve ağaları tanınmış aşiretler içinden seçerek tayin ediyordu. Vergilerin toplanmasında Mahal Naipleri¹⁴⁸ direk kendileri ilgileniyorlardı. Köylerin idaresi ile Kenthudalar¹⁴⁹ ilgileniyorlardı. Kalelerle ilgilenenlere, kalelerin ve asayişin korunup muhafaza edilmesinde kale beyi sorumlu idi. Kale beyinin hizmetinde silahlı koruma vardı. Bu görevlilerin hepsi Hana tabi olup onun en yakın adamları idiler. İdare etmede en yüksek memurlar esas rol oynuyorlardı. Bunlara misal olarak maliye işleri ile ilgilenenler, hazinedar, eşik ağası, asayiş görevlileri vd. verilebilir.¹⁵⁰

¹⁴⁷ Vefa Kurban, *XVIII-XIX Yüzyıllarda Azerbaycan Şehirlerinde Sosyal ve Siyasi Durum*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, c. 11., Sayı, 1., 2009, s. 183.

¹⁴⁸ Naip, esasen ekonomik ve sivil işlerle ilgilenmekteydi, ayrıca vergilerin zamanında toplanması onun görevleri arasındaydı. Sanatkârların ödeyeceği vergiler, vergilerin düzenlenmesini naipler yerine getirmekteydi. Ancak naiplerin görevleri bunlarla sınırlı olmamış, Han'ın şehir dışına çıkması durumlarında (savaş, seyahat av ve başka nedenlerle) şehrin yönetimi naibin sorumluluğuna geçmekteydi.

¹⁴⁹ Kenthuda – büyük aile icmasının başkanı, sayılan seçilen sülaleye mensup, köy ve mahalle başkanı vazifesini yürütmekteydi. Köyün birkaç kendhudası ola bilirdi. 16-19 yüzyıllarda Azerbaycan'da çok sayıda kenthuda mevcuttu. Bu konuda bkz. Azerbaycan Sovyet Ansiklopediyası, **Kendhuda Maddesi**, c. V, Bakü, 1981, s. 351.

¹⁵⁰ Ağamalı, a.g.e., s. 25.

B. SOSYAL YAPI.

Kuba Hanlığının sosyal yapısını ikiye ayırmaya biliriz. Han ve ailesi başta olmak üzere akrabaları, melikler, aşiret reisleri, saray görevlileri, zengin tüccarlar, kale beyi ve bu gibi devlet erkânı elit sınıfı oluşturan insanlardır.

Halk sınıfını oluşturanlar ise köylüler ve sanatkârlar olmuşlardır. Köylüler kendi aralarında reiiyet¹⁵¹ ve rençper¹⁵² diyerek iki gruba ayrılmışlardır. Kuba da azda olsa ekip diktiği toprağı olmasına karşılık rençper diye adlandırılan köylülerin hiç toprağı bulunmuyordu. Onlar Han ve zengin zümrenin topraklarında çalışmak mecburiyetinde idiler. Vergilerini vakti vaktinde ödemeyen riayetler topraklarını satarak kolayca rençper olabilirdiler. Genelde çevre vilayetlerden gelenler rençper olarak çalışmakta idiler. Hayvancılık yapan köylülere elatlar deniliyordu. Onlar besledikleri hayvanlardan elde ettikleri ürünleri satarak geçiniyorlardı. Diğer Hanlıklardan farklı olarak memurlar hazineden maaş alıyorlardı. Kuba Hanlığında “Namnauzlar”¹⁵³ denilen özel bir zümre vardır. Her bir namnauz ailesi hazineye yıllık vergi ödemekle beraber, askere ihtiyaç olduğunda onlar süvari savaşçılar çıkarmalı ve savaşçıları silahla temin etmeli idiler.¹⁵⁴ Bunlardan başka hiçbir vergiden mükellef değildiler. Kuba Hanlığında 109 namnauz ailesi yaşıyordu. Kuba Hanlığında diğer Hanlıklarda olmayan bir zümrede vardı ki, onlar askeri köleler diye adlandırılıyorlardı. Onlar daimi olarak savaşlara katılıyorlardı.

Bundan başka ruhaniler sınıfı vardır ki bunlara da kadılar (ahundlar), efendiler, gaziler, dâhil idiler. Bunlar feodal zümreye ait şahıslar sayılıyorlardı. Yüksek vazifesi olmayan ancak dini tahsil verme hukukuna malik olan müderrisler ve din adamları feodal sınıfına dahil ediliyordu. Ancak müezzinler, mescitte hizmet yapanlar, şeyhler, köylülerden hiç de ayrılmıyorlardı. Ruhanilerin (mollalar) maaşları ise vakıf mülklerinden toplanan vergilerden ve ahaliden toplanan zekât ve fitreden veriliyordu.¹⁵⁵

¹⁵¹ Raiyet Arapça bir kelimedir. Manası tebaa demektir, geniş anlamda ise tüm vergileri ödeyenler.

¹⁵² Rençper ise Farsça kelimedir. Anlamı azap çeken demektir. Burada köylülere verilen isim olmuştur.

¹⁵³ Namnauz Fars kelimesidir manası ismi listeye yazılmış demektir.

¹⁵⁴ Ağamalı, a.g.e., s. 87.

¹⁵⁵ Ağamalı, a.g.e., s.38.

C. KÜLTÜREL DURUM.

Azerbaycan Hanlıkları arasında birçok yönden benzerlik görülmektedir. Örneğin tüm Hanlıklar'da idari, sosyal durum, toprak ve vergi sistemi aşağı yukarı aynı olmuştur. Hatta genel kültürel durumda aynı olduğunu söyleye biliriz. Bu da aynı dil de konuşmaları ve aynı dile mensup olmalarından kaynaklanıyordu. Fakat bu benzerliklerine rağmen Hanlıklar kendilerine has özellikleri taşıyan farklı mimari ve edebi yapıya sahip olmuşlardır.

Ç. EĞİTİM-ÖĞRENİM

Hanlıklar döneminde, eğitim-öğrenim işlerini din adamları idare ediyorlardı. Komşu Müslüman topluluklarda olduğu gibi, Kuba Hanlığı'nda da çocukların eğitimleri camilerin bünyesinde faaliyet gösteren mekteplerde yapılıyordu. On yaşından başlayıp gençlik dönemlerine kadar olanlar burada eğitim alabiliyorlardı. Buradan mezun olanlar medreselere gidiyorlardı. Bazı medreselerde tıp, felsefe, edebiyat ve başka ilimlere aid dersler okunurdu. Mektep ve medreselerde orta ve fakir ailelerin çocukları okurdu. Hanların ve zengin ailelerin çocukları genelde saraylarda eğitim öğrenim alıyorlardı. Yüksek dini tahsil almak isteyen din adamları Osmanlı medreselerine, özellikle İstanbul ve Şam'daki medreselere giderlerdi. Kur'an eğitimi tüm öğrencilere zorunlu olmuştur. Genelde eğitim daha çok şehirde yaygındı.¹⁵⁶

Önem taşıyan görevlerden biri de müderris olmaktı. Yüksek dini mektepleri bitirenler müderris olabilme şerefine sahip oluyorlardı. Müderrisler medreselerde hocalık yapma hakkını kazanıyorlardı. Müderrislere aynı zamanda molla ve mektebdar da deniliyordu. Dini konulara ve fıkıh ilmine sahip olan kişiler müderris olabilmekle beraber vaiz ve hayriye müesseselerine nezaret eden kadılık görevini de üstlenmekteydiler.¹⁵⁷

¹⁵⁶ Recebli, a.g.e., s. 218.

¹⁵⁷ Elsavar Savafarov, *Azerbaycan'da Din Eğitimi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2006, s. 28-29.

Kuba Hanlığı'nda müderrisler ve din adamları imtiyazlı zümreler içinde yer alıyorlardı. Din adamları vergilerden muaf tutuluyor, aynı zamanda esasen vakıflara yapılan bağışların ve humus, zekat ve diğer vergilerin bir kısmı şer'i hukuka göre din adamlarının ve müderrislerin geçinmesi için harcanıyordu.¹⁵⁸ Böylece din adamları ekonomik olarak bağımsızlıklarını büyük ölçüde koruyabiliyorlardı.

Hanlık döneminde bilgili din adamlarına “efendi” deniliyordu. Efendilerden bir derece aşağıda olanlar ise mollalar idi. Mollalar sayıca daha fazla idiler ve halkla sürekli temas halinde olmuşlardır. Molla ismini almak için iyi derecede Kuran okumak ve yazı yazmayı bilmek gerekiyordu. Din adamları içerisinde kadılar da önemli yere sahiplerdi. Çoğu zaman Hanlığın baş kadısı aynı zamanda şeyhülislam olarak görev yapıyordu.¹⁵⁹

III. MİMARİ

Eski zamanlardan beri teşekkül eden âdetleri devam ettiren halk ustalarının Hanlıklar döneminde inşa ettikleri dikkat çeken mimari abidelerin Azerbaycan tarihinde kendine has özellikleri vardır. Kuba Hanlığının en güzel mimari sanatlarından olan pişmiş tuğladan yapılmış Han sarayı idi. Bu saray çok güzel inşa edilmiş içeriği hattatlar tarafından gül ve diğer çiçeklerle süslenmiştir. Bir diğer mimari abide ise Feteli Hanın eşi Tutu Bikenin şerefine Derbent'te inşa edilmiş türbesidir. Bu türbe 1787-1788 yıllarında inşa edilmiştir. Yüksekliği dört metre olan bu türbe sekiz köşeli büyük salondan ve dört ayrı odadan ibaret olduğu söylenilmektedir.¹⁶⁰

Hanlıklar döneminde Azerbaycan'da gerçekleşen feodal savaşları zamanı komşu devletlerin baskınlarını önlemek için bazı kaleler ve kale duvarları inşa edilmişti. Bunun örneği olarak Kuba Hanlığı arazisinde büyük kalelerden olan kenarları surlarla ve hendeklerle kuşatılmış “Şeherçe” ve diğer en önemli kalelerden biri de “Çırak kale” idi.¹⁶¹

¹⁵⁸ Rasul Hüseyinli, *Azerbaycan RuHaniliyi*, Bakü, Kür Neşriyatı, 2002, s. 130

¹⁵⁹ Hüseyinli, a.g.e., s. 159-160

¹⁶⁰ Mustafazade, *Kuba Hanlığı*, s. 239.

¹⁶¹ Mustafazade, *Kuba Hanlığı*, s. 240.

Hanlığın merkezi olan Kuba şehrinde şehrin müdafaası için üç taraftan kale duvarları çekilmişti ve dördüncü taraf ise Kudyal nehrinin sahili ile kapsanılmıştır. Bu duvarların eni iki metre, yüksekliği ise beş-altı metre kadar ulaşıyordu. Kuba Hanlığında ilk kale Hüseyin Han döneminde yapılan Hudat kalesi olmuştur. Kuba Hanlığında en önemli yeri halıcılık, ipekçilik ve balıkçılık tuttuğundan dolayı burada büyük fabrikalar kurulmuştur ve bu da Kuba'da ticaretin yaygın olduğunu gösteriyordu. Kuba halıları güzelliklerine ve kaliteliliğine göre sadece Azerbaycan'da değil, Rusya ve İran'da şöhret kazanmıştır. Bu ticari işler sadece Kuba'da değil Derbent, Salyan ve Şamahı'da devam ettiriliyordu.¹⁶²

A. SANATKÂRLIK VE TİCARET.

Kuba Hanlığında sanatkârlık yüksek derecede inkişaf etmiştir. Sanatkârlığın en çok inkişaf ettiği sahi tohuçuluk idi. Hanlığın arazisinde bilhassa küçükbaş hayvancılığın inkişaf etmesi dokumacılığın da gelişmesine zemin hazırlıyordu. Dokumacılıkta kadın emeğinin önemi çok büyüktü. Kadınlar boş zamanlarını sırf bu iş için harcıyorlardı. Yün, pamuk, ipek, hazırlıyor sonra ise parça üretiliyordu. XVIII. Yüzyılın ikinci yarısında Derbent şehrinde iki yüzden fazla ipek dokuyan tezgâh faaliyet gösteriyordu. Hanlığın ahalisinin bir hissesi başlıca olarak bitkicilik hayvancılık uğraşıyorlardı. Kuba şehrinin Nügedi, Çiçi, Amsar, Rustov ve diğer köylerinde elle çalışan tezgâhlar kurulmuştu. Burada hazırlanan halılar keyfiyetçe daha güzel ve güzel desenlerle süslenmiş, boyalarının parlaklığı ile Azerbaycan dâhil tüm Dağıstan, İran ve Rusya'da şöhret kazanmıştır. Tofık Mustafazade'nin söylediğine göre Hanlık arazisinde 850 aile halı ve palaz dokuma işinde çalışıyorlardı ve bu işi yalnızca kadınlar yapıyorlardı.¹⁶³

¹⁶² Ümbülbanu Hamidova, *Kuba Azerbaycan Halıları*, Erzurum, Sanat Dergisi, yayın Koordinatörlüğü, s. 54.

¹⁶³ Mustafazade, *Kuba Hanlığı*, s. 58-59.

Dokumacılıkla sık alakalı olan boyacılık sadece Kuba Hanlığında yayılmıştır. Hanlık arazisinde özel olarak derbent Hanlığı etrafında “marena”¹⁶⁴ adlandırılan boya otunun bitmesi boyacılığın inkişafını hızla artırıyordu.

Bundan başka Kuba Hanlığında Demirciliğin de geliştiğini söylemek yerinde olurdu. Hanlık döneminde Kuba’da 15 demirci dükkânı, Derbent’te ise 11 e yakın demirci dükkânı faaliyet gösteriyordu. Demirciler başlıca olarak, kotan, zincirler, balta, orak, demir tavalalar, saclar, mangallar, demir kilitler ve başka bu gibi maişet eşyaları hazırlıyorlardı.

Kuba Hanlığı’nda mühim tarımcılık gelişmekle birlikte balıkçılık da gelişmiştir. Balıkçılık Salyan ve Niyazabat’da daha çok yaygındır. Burada olan balık çeşitlerinden akbalık, Şamay balığı, Nere Balığı ve kütüm balığını söylemek mümkündür. Kür nehrinde balık ovuna çıkmak isteyen balıkçılar Hanın hazinesine vergi ödüyorlardı. Kuba, Derbent ve Salyan ticaret için daha merkez şehirler idiler. Bu pazarlarda et, balık, deri, meyve, sanatkârlık mahsulleri satılıyordu. Bu pazarlarda ticaret yapanlar Hanın hazinesine vergi ödüyorlardı.¹⁶⁵ Kuba Hanlığı’nda dış ticarete inkişaf etmiştir. Bu hanlığın terkiibinde Derbent gibi liman şehrin olması dış ticarete etkisini göstermekteydi. İç ticaretten farklı olarak dış ticaret peşakarların elinde idi. Kubalılar komşu Hanlıklar dâhil olmakla, İran, Türkiye ve Rusya ile karşılıklı ticaret yapıyorlardı. Kuba Hanlığından kenara kara mal, davar, halı, buğday, ipek, boya, keten ve diğer hanlıklarda hazırlanan mahsuller Rusya’ya gönderilir ve yerine şeker, demir, İran’dan ise şal, ayakkabı, pirinç getiriliyordu. Ancak emek dağılımının (iş bölünmesi) inkişaf etmesi şehrin köyden ayrılmasının güçlenmesi ile alakalı olarak hanlıkta tarım alanında zayıflama küçük pazarların büyük pazarlara taşınması, ticareti zayıflatmıştı.

¹⁶⁴ Marena bir bitki ismi olmuş Tofik Mustafazade Rus Kaynaklarında da bu ismin Marena olarak geçtiğini söyler. Ancak yerli halk kendi aralarında Altın Boya diyerek adlandırmışlar.

¹⁶⁵ Garayev, a.g.e., s. 132.

B. TOPRAK SİSTEMİ

Kuba Hanlığında toprakların büyük bir kısmı hana ve onun aile üyelerine aitti. Diğer hanlıklarda olduğu gibi toprakla ilgili uygulamalar beş gruba ayrılmaktaydı. Bunlar: divani topraklar, halise, mülk, vakıf, Tiyul¹⁶⁶ toprakları.

1. Divani topraklar: Buradan elde olunan gelir hanlık hazinesine veriliyordu. Esasen ordunun masraflarını karşılamak için kullanılıyordu. Divan topraklarının bir hissesi Tiyul gibi ayrı ayrı beylere ve ağalara veriliyordu.

2. Halise topraklar: Han'a ve Hanın ailesine mahsus topraklardır.

3. Mülk topraklar: Özel sahibi olan topraklardır. Mülk topraklarını satmak, almak, miras bırakmak, bağış olarak vermek, babadan evlatlarına irsen geçmesi normal bir durumdu. Kuba Hanlığında mülk topraklarının alınıp satılması yaygındır.

4. Tiyul topraklar: Bu toprakları Hanlar hizmet karşılığında Beylere, ağalara veriliyordu. Tiyul sahibi öldükte Han o toprakları Hana itaat şartı ile ölenin varisine bırakıyordu.

5. Vakıf topraklar: Bu topraklar da camiler, dini kurumlara veriliyordu bu topraklarla din adamları uğraşıyorlardı. Onlar Hana ve hazineye hiçbir vergi ödemiyorlardı.¹⁶⁷

C. VERGİ SİSTEMİ

Genel olarak bakıldığında Azerbaycan Hanlıklarında köylülerin ödediği vergiler nerden bakılırsa bir birine benziyordu. Sadece olarak miktarlarında farklılık vardır. Hanlıkta vergiler iki kısma ayrılmaktaydı. Töyücü ve Malcehet; birincisi parasal, ikincisi ise aynî olarak ödenmekteydi. Alınan tüm vergiler yıllık olarak ayarlanmıştır. Yalnız vergi sisteminde bazen istisnai durumlar göze çarpmaktadır. Kuba aşiretleri bu

¹⁶⁶ Tiyul- Bir Türk sözü olmuş, “Bir kimseye verilmiş bir şey”, “gelir kazanmak için bağışlanmış bir yer”, yani “gelir” “kazanç” manalarına gelmektedir.

¹⁶⁷ Ağamalı, a.g.e., s. 97.

yıllık vergileri ödemezlerdi. Çünkü onlar Hanlığın askeri gücünü oluşturmaktaydılar. Bazen Dağıstan'dan getirilmiş ordunun masrafını karşılamak için onlardan para ve mahsul vergisi alınmıştır. İsmi defterlerde yazılı olan hizmetçi ve askerlerden hiç vergi alınmamıştır. Onlara “muaf” denilmiştir. Han onların yerine kendisi hazineden ödeme yapmıştır. Muaf sınıfına yüzbaşılar, kenthüdarlar, melikler, aksakallar, çavuşlar, uzman çavuşlar, onların akrabaları dâhil edilmiştir. Muafklar direk Hana hizmet ettiklerinden dolayı vergilerden muaf tutulmuşlardır. Kuba Hanlığı'nda mahsulden alınan verginin miktarı 1/3 ve 1/10 e kadar değişmekteydi. Bundan başka evlenme parası, bayramlık, değirmen parası, vezirlik, bağ başı ve diğer vergiler olmuştur. Hanlığın gelirleri içerisinde can vergisi alınmaktaydı. Can vergisi erkeklerden alınıyordu. Salyanda daha çok yaygın olmuştur. Burada daha çok yaygın olmasından dolayı can vergisini para ve mahsulle ödeyebilme şansları olmuştur. Ancak evliler bekârlardan daha çok miktarda para ve mahsul vermeli idiler. Yalnız Hıristiyanlardan cizye vergisi alınıyordu.¹⁶⁸

Ç. MAHKEME VE CEZA YÖNTEMLERİ

Hanlığın yönetilmesinde mahkeme önemli yer tutuyordu. Diğer Hanlıklarda olduğu gibi Kuba Hanlığında da mahkemeler ikiye ayrılmaktaydı: Biricisi Şeriat Mahkemesi. İkicisi Esnaf mahkemesi.

Mahkemelerde hâkimlerin dışında Mirzalar, gözlemciler ve haberciler de bulunmaktaydı. Davalar Şeriat kanunları esasında incelenirdi. Fakat bununla birlikte halkın örf, adetleri de göz önünde bulundurulmaktaydı. Mahkemede taraflardan birinin üst sınıfın üyesi olması durumunda, mahkeme kararının onların kızgınlığına neden olmaması için ilgili üst sınıf üyesi de mahkemeye davet ediliyordu. Mahkemelerde konuların şeriat bağlamında incelenmesi adaletsiz kararlar çıkarılmasına asla bir engel oluşturmamaktaydı, çoğu durumda rüşvet bu “mukaddes” kanunların üstüne çıkabilmekteydi.¹⁶⁹ Adaletsiz kararların kurbanları genellikle rüşvet verecek paraları olmayan fakir tabakalardı. Kuba Hanlığında Han istediği kararı tek başına alabilir ve o hiç kimseden istişare yapmadan aldığı kararı uyguluyordu. Han herkesin rütbesini

¹⁶⁸ Mustafazade, “*Kuba Hanlığı*”, s. 73.

¹⁶⁹ Efendiyev, a.g.e., s. C.III, s. 413.

elinden alma ve ya rütbe verme, idam etmek ve ya af etmek, istediği kişiye hediye vermek istediğini Hanlık arazisinden uzaklaştırma (kovma) hukukuna malik olmuştur. Bundan başka Hanlığın Ali hâkimiyet kurumu tarafından idam olunan şahıs ve ya şahısların toprakları ve mülkü Hana veriliyordu. Han bu toprakları istediği kişiye hediye olarak verebilirdi.¹⁷⁰

Kuba hanı tüm mahkeme ve icra işlerini kendi eline almıştı. Ahalinin bir şikâyeti ve ya teklifi olduğu zaman direk hana geliyorlardı. Han bu işlerde kendisi tahkikat yürütüyordu. Buna örnek olarak borcunu alamayanlar hana müracaat ediyordular. Eğer borçlu borcu olmadığını iddia ederse şahitler göstermeli idi. Eğer o haklı olursa şikâyette bulunanın toprağı satılarak borcu ödeniyordu. Eğer diğer taraf yalan söylerse ona da yalan söylediği için ceza olarak sopa vuruluyordu. Hırsızlık yapan birisi ilk yakalandığında uyarılarak af ediliyorlardı ve çaldıkları malları geri alıyorlardı. Eğer bu adam bu amelinden vazgeçmeden iki ve ya üç kere yaptığında elleri kesiliyordu. Bir kimseni öldüren şahıs tutuklanarak hana getiriliyordu. Han da katili öldürülenin akrabalarına katili teslim ediyordu. Onlarda katili ister öldürür, ister istedikleri gibi davranır ve ya kanın parasını alıyorlardı. Esasen katiller bir cinayet işledikleri zaman Hanlığın arazisini gizlice terk ediyorlardı.

Bunlardan başka mülk üstünde kavga, nikâh kıymak, boşanma, kız kaçırma olayında tarafların rızasının alınması, zina yapanlarla, dul kadınlarla, yetimlerle, ihanet, halkı kandıranlarla ilgili mühim meselelere dini (şeriat) mahkemeleri ilgileniyordu.¹⁷¹

D.ORDU

Kuba Hanlığında nizami bir ordusu olmamıştır. Yalnız askerlik yapma durumunda olanların adları özel defterlerde yazılı olarak el altında bulunuyordu. Gerektiği zaman mahali idarelerin ve köylerin piyade tüfekçileri melikler ve kenthudalarla beraber çağrılırdı. Kuba Hanlığında ordu savaş esnasında kuruluyordu. Orduların başında komutan olarak Han gidiyordu. Bu durumda adları defterde yazılı

¹⁷⁰ Memmedov, Veliyev, Qocayev, a.g.e., s. 140.

¹⁷¹ Mustafzade “Kuba hanlığı”, s. 92.

olanlar, piyadeler, tüfekçiler, gönüllüler ordusu Kuba ordusunu oluşturuyorlardı.¹⁷² Bazen gerektiği zamanlarda Dağıstan'dan paralı askerler getiriliyordu. Kuba Hanın hizmetinde on binden yirmi beş bine yakın silahlı ordu bulunuyordu. Bu savaşçılar her Hangi bir eğitim görmemişlerdir. Ordunun terkinde olmalarını bir işte çalışan gibi değerlendiriyorlardı. Kuba ordusunun önemli kısmını Türk asıllı aşiretler oluşturmaktaydı. Bunlara “elatlar”¹⁷³ deniliyordu. Elatlar kendi aralarında ikiye ayrılmakta idi. Birinciler muaf sınıfına aitlerdi. Onlar hanın özel atlı ordusunu oluşturup, aşiret reislerinin başçılığı ile hizmet ediyorlardı. Diğerleri ise askerlik yapmakla beraber bazı vergiler de tabi tutulmuşlardı.¹⁷⁴

¹⁷² Memmedov, Veliyev, Qocayev, a.g.e., s. 141.

¹⁷³ “Elatlar”- Göçebe hayatı yaşamış hayvancılık ve tarımcılıkla uğraşan insanlar olmuş, köylü sınıfına ait edilmişlerdir.

¹⁷⁴ Mustafazade, *Kuba Hanlığı*, s. 99

SONUÇ

XVIII Yüzyılının ortalarına doğru Azerbaycan'da yerli hanların ve beylerin önderliğinde bağımsız ve yarı bağımsız hanlıklar kurulmuştur. Bu hanlıklar içerisinde araştırmamızın konusu olan Kuba Hanlığı'nın kendine has özelliği vardır.

Nadir şahın 1747 yılında saray çalışanlarının bir suikastı sonucunda öldürülmesinden sonra Azerbaycan halkının özgürlük mücadelesi başarıyla sonuçlanmıştır ve hanlar kendi bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bu fırsatı iyi değerlendiren Kuba hanı Hüseyin Ali Han da Kuba Hanlığı'nın tam olarak bağımsızlığını ilan etmiştir. Kuba Hanlığı kuzeyde Derbent, güneyde Bakü Hanlığı ile güney-batıda ise Şamahı Hanlığı ile sınırlı olmuştur. Hanlığın arazisi çok büyük olmasa da ancak tarımcılık faaliyetleri için elverişli olmuştur. Hanlık arazisinde yüksek dağların, geçilmez meşeliklerin ve surlarla çevrili kalelerin olması ahalinin yaşaması ve düşmanlardan korunması için büyük önem taşıyordu. Bunun içinde Kuba Hanlığı gün geçtikçe güçleniyor ve Azerbaycan hayatında önemli rol oynamaya başlamıştır.

Ancak kuba Hanlığının yükselme dönemi Hüseyin Ali Hanın vefatından sonra yerine geçen oğlu Feteli Han(1758-1789) döneminde olmuştur. Babasının ölümünden sonra Kuba Hanı olan cesareti sayesinde Feteli Han büyük işlere girmiştir.

Feteli Han döneminin tanınmış devlet adamı, yetenekli ordu komutanı, mahir diplomatı olmuştur. O, Kuba Hanlığının iktisadi ve askeri kudretini artırmış ve dağınık halde olan Azerbaycan topraklarını birleştirmek uğrunda büyük mücadele göstermiştir. İlk başta hanlıklar yarandıkları dönemlerde ayrı ayrı bağımsız olan Azerbaycan hanlıkları Kuba Hanlığı'na birleştirilmeye başlanmış ve ilk olarak Salyan Hanlığı Kuba Hanlığına ilhak edilmiştir. Daha sonra Derbent Hanlığı ve sonralar nikâh diplomasisine başvurularak Bakü Hanlığı Kuba Hanlığı ile birleştirilmiştir. Bu olaydan sonra Salyan ve Şamahı Hanlıkları arasında kurulmuş olan Cevat Hanlığı kendi topraklarını gönüllü olarak Kuba Hanlığı ile birleştirmiştir. Fakat Şamahı Hanlığı'nı Kuba topraklarına katmak o kadar da kolay olmamış ve bu mücadele kanlı savaşla sonuçlanmıştır. Feteli Han Şeki Hanlığı ile müttefik olarak Şamahı Hanlığı üzerine yürümüşlerdir. Şamahı

Hanlığı arazileri iki hanlık arasında bölüştürülmüştür. Feteli Han Şamahı Hanlığı'nı da kendi topraklarına katmayı başarmıştır. Tehlikeyi sezen Gence Hanı Cevat Han Feteli Hanın hâkimiyetini kabul etmekle kendini koruma altına almayı başarmıştır.

Feteli Hanın gün geçtikçe artan kudreti ve Azerbaycan topraklarını birleştirme siyaseti yerli Hanların ve komşu devletlerin rahatsızlığına sebep olmuştur. Bu sebepten dolayı Feteli Hana karşı güçlü ittifak yaranmıştır. Şeki Hanı Feteli Hanın artan kudretinden kendisi gibi rahatsız olan Hanları toplayarak onlarla Feteli Hana karşı ittifaka çağırıldı. Aleyhine cereyan eden meselelerden haberdar olan Feteli Han kardeş Hanlar arasında kan dökülmesini önlemek için gerginliği artırmak istememiştir. Muhalif Hanların itaatı kabul etmemeleri üzerine taraflar savaş hazırlıklarına koyuldular. Savaş öncesi ortaya çıkan duruma bakılırsa Muhaliflerin oldukça üstün oldukları göz önündedir. Feteli Han bunu biliyordu ancak çıktığı yoldan geri dönmeği kururuna yedirememiştir.

1774 yılında Hudat yakınlarında Gavduşan çölünde Feteli Hanla Kara kaytak usmisi Emir Hamza'nın başçılık ettiği düşman orduları arasında savaş baş veriyor. Bu savaş sonucu Feteli Han mağlup edilmiş Salyana çekilmiştir. Emir Hamza'nın orduları ise Derbent'i kuşatmışlardır. Feteli Han da kendine karşı yaranmış olan bu ittifaka karşı mücadele etmek, Derbent'i kuşatılmadan azat edebilmek için Rus ordularından yardım istemiştir. Rus orduları Feteli Hanın Azerbaycan topraklarını birleştirme siyasetine karşı olsalar da Emir Hamza'nı cezalandırmak istediklerinden dolayı Feteli Hana yardım etmişlerdir.

Gavduşan yenilgisinden bir süre sonra Feteli Han kuvvetlerini toparlayarak yeniden Azerbaycan topraklarını birleştirme siyasetine devam etmiştir. Bu olaydan sonra Lenkeran Hanlığı ve Şeki Hanlığı Kuba Hanlığı'na tabi edilmiştir. Feteli Han'ın asıl amacı sadece Azerbaycan topraklarını birleştirmekle yetinmeyerek İran tahtına çıkabilmektir. Feteli Han Güney Azerbaycan topraklarına doğru yürüyüşe geçmiş ancak Rusya devletinin baskısıyla geri dönmek zorunda kalmıştır. Otuz iki yıl süren hâkimiyeti döneminde Feteli Han yorulmadan Azerbaycan topraklarını birleştirmek uğrunda çaba sarf etmiştir.

Feteli Hanın vefat etmesinden sonra onun kurmuş olduğu devlet birliği bozulmuş ve yerine oğlu Ahmet Han daha sonra ise Şeyh Ali Han geçmiştir. Ahmet Han (1789 1791) çok az bir süre hakimiyet’de kalmıştır. Kuba Hanlığının bazı bölgeleri de (Şeki, Cevat, Lenkeran ve Bakü) Hanlıkları onun döneminde Kuba Hanlığının otoritesinden çıkmışlardır. Sadece Kuba ve Derbent Hanlığını koruya bilmiştir. Daha sonra Ahmet Hanın yerine geçen Şeyh Ali Han cesur olmasına rağmen babası gibi becerikli olmadığından Onun dönemi Rusların ve İran ordularının bu topraklara yürüyüşü zamanına rastlamaktadır. Şeyh Ali Han Ruslara karşı mücadele yürütmüş ve onlara karşı savaşmıştır. Şiddetli savaşların sonucu hanlık ikiye ayrılmış, Kuba şehri Şeyh Ali Han’ın kardeşi Hasan Han’ın eline geçmiştir. 1799 yılında Hasan Han vefat ettikten sonra Şeyh Ali Han Hanlığı yeniden birleştirmeyi başarsa da bu sırada Kafkaslardan Güneye doğru hareket eden Ruslar 1806 yılında Kuba ve Derbent Hanlığını işgal etmişlerdir.

Azerbaycan tarihinde önemli yere sahip olmuş Kuba Hanlığı, Azerbaycan Devleti’nin yaşatılarak devam ettirilmesinde çok büyük çaba sarf etmiştir ve Azerbaycan tarihinde derin izler bırakmayı başarmıştır.

KAYNAKLAR

Kitaplar

AHMEDOV Nadir, *Tarihimizden Bir Sayfa*, Bakü, y.y., 2014.

ADIGÖZEL Mirze Bey, *Qarabağname*, Bakı, Şerq-Qerb Yayınları, 2006.

AŞURBEYLİ Sara, *Şirvan şahlar Devleti, VI-XVI esrlər*, Bakı, Azərneşr, 2006.

AŞURBEYLİ Sara, *Bakü Şehrinin Tarihi*, Bakü, Azərneşr, 2006.

AXUNDOV Nazim, *Qarabağ Salnameleri*, Bakı, Yazıcı Neşriyatı, 1989.

BAKIXANOV Abbasqulu Ağa, *Gülüstani-İrem*, Bakı, 1951.

BÜNYADOV Ziya, *Azərbaycan Tarixi*, Bakı, Azərneşr, 1994.

CAVADOVA Z.E., *Şimal-Qərbi Azərbaycan*, Bakı, Altay Neşriyatı, 1999.

ÇELEBİ Evliya, “*Seyahatnamesi*” (*Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azərbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*), (haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman), C.2, 4.b., Yapı kredi yayınları,

EFENDİYEV Oktay, *Azərbaycan tarixi, XIII-XVIII Asırlar*, C.III, Bakı, Elm Neşriyatı, 2007.

EMRAHOV Mais, Çingizoğlu ENVER., Hasanov Habil, *Karabağ Hanlığı*, Bakü, Mürteciim Yayınları, 2008.

FEZAIL Ağamalı, *XVIII asrın II Yarısı XIX asrın Evvellerinde Kuzey Azərbaycan Hanlıklarında Sosial-İktisadi Münasebetlər*, Bakü, Bakü Universiteti Neşriyatı, 2007.

GARAYEV Elçin, *Azərbaycan XVIII əsır Rus və Qərbi Avropa Seyyahlarının Təsvirində*, Bakü, 2005.

GÖMEÇ Sadettin, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Ankara, Akçağ yayınları, 1999.

HACİNSKİ İskender Bey, *Kubalı Feteli Hanın Hayatı*, Bakı, Elm Neşriyatı, 1959.

HÜSEYİNLİ Rasul, *Azərbaycan Ruhaniliyi*, Bakü, Kür Neşriyatı, 2002.

HÜSEYİNOV Yunis, “*Karabağname*” *Azərbaycan Tarihini Ögrenmek için*, Bakü, Elm Neşriyatı, 2007.

İBİŞOV Salman, *Quba Xanlığı, Ahali Tarihi ve Azadlıq Mücadelesi*, Bakü, Elm Neşriyatı, 2012.

İSMAİL Mahmut, *Azərbaycan Tarihi*, Bakü, Elm Neşriyatı, 1997.

İSMAYİL Mahmut- Maya BAĞIROVA, *Şeki Hanlığı*, Bakı, Azərbaycan Devlet Neşriyatı, 1997.

KARABAĞI Mirze Yusif, “*Tarixi-Safi*” *Karabağnameler*, C.II, Bakı, Şerq-Qerb Yayınları, 2006.

KOCABAŞ Süleyman, *Tarihte Türk-Rus Mücadelesi*, İstanbul, Vatan Yayınları, 1989.

KÖSEOĞLU Nevzat, *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1997.

MEMMEDOV Suleyman, Tofik Veliyev, Ekber Kocayev, *Azərbaycan Tarihi*, Bakü, Aspolgraf Neşriyatı, 2009.

MUSTAFAZADE Tofik, *Kuba Hanlığı*, Bakü, Elim Neşriyatı, 2005.

MUSTAFAZADE Tofik, *XVIII Yüzdillik XIX Yüzdilliyin Evvellerinde Osmanlı-Azərbaycan Münasebetleri*, Bakü, Elm Neşriyatı, 2002.

NECEFLİ Gültekin, *Azerbaycan Hanlıklarının Osmanlı Devleti ile Siyasi Alakaları, (XVIII esrin II yarısı)*, Bakü, Nurlan Yayınları, 2002.

RECEBLİ Gezenfer, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, Elm Neşriyatı, 2013.

RÜSTEMOVA Solmaz, *Quba. Aprel-May 1918-ci il, Müselman Qırğnları Senedlerde*, Bakı, 2013.

SARAY Mehmet, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi, 2.b.*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basım Evi,1999.

SULEYMANOV Mehman, *Nadir Şah*, Tahran , Tahran Yayınları, 2010.

SULEYMANOVA S.Y., C.M. CEFEROV, *Azerbaycan Tarihi XIX-XXI Esrin Evvelleri*, Bakü, Bakü Unversitesi Neşriyatı, 2010.

ŞÜKÜROV Kerim, *Türkmençay-1828*, Bakü, Çaşıoğlu Yayınları, 2006.

TOGAN Ahmet Zeki Velidi, *Azerbaycan'ın Yurt Bilgisi*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008.

Makaleler

ALİYEV Salih Muhammed oğlu, “Kuba”, *DİA*, XXVI, ss.

BALA Mirza, “Kuba”, *İslam Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1977, s.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy), (1578-1914), (Hazırlayanlar: İsmet Demir vd.), , C I, Ankara, T.C. başbakanlık Devlet arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1992.

“Kuba Hanlığı”, Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, C. III, Bakı, 1979.

KURBAN Vefa, “XVIII-XIX Yüzyıllarda Azerbaycan Şehirlerinde Sosyal ve Siyasi Durum”, *Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 11, S. 1, 2009, ss.

TOGAN Ahmet Zeki Velidi, “*Azerbaycan*”, İA. C.II, İstanbul, 1970, s.

YÜKSEL İbrahim, “Çarlık Rusya’nın Azerbaycan’ı İstilas ve Osmanlı Devletinin Tutumu”, *Kafkas Araştırmalar*, S.1, İstanbul, 1988, ss.

Diğer Kaynaklar

ÇAKMAK Mehmet Ali, *Hanlıklar devrinde Azerbaycan Türkiye Münasebetleri, (1723-1829)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1996.

SAVAFAROV Elsavar, *Azerbaycan’da Din Eğitimi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2006.

EKLER

I - Bakı xanlığı; II - Dərbənd xanlığı; III - Sarab xanlığı;
IV - Car-Balakon camaatı; V - İlisu sultanlığı; VI - Qazax
sultanlığı; VII - Şəmşəddil sultanlığı; ■ - Qubalı Fətəli
xanın (1758-1789) birləşdirdiyi ərazilər.

Hanlıqların Genel Haritası

Şəkil 1. Nadir Şah.

Şekil 2, Feteli Han

Şekil, Azərbaycan Hanlıkları'nın Umumi Haritası.

Şekil 3, Çırak Kale

Derbent kalesi

Quba xalçaları.
Carpets of Guba.
Кубинские ковры.

Şekil 5-6, Kuba Halıları

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	Kanan Suleymanov
Tez Adı	Azerbaycan'da Kuba Hanlığı
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları
Tez Türü	Yüksek Lisans
Tez Danışman(lar)ı	Yrd. Doç. Dr. Şevket Yıldız
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) izni	☒ Tezimden fotokopi çekilmesine izin vermiyorum ☒ Tezimin sadece içindekiler, özet, kaynakça ve içeriğinin % 10 bölümünün fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☒ Tezimden fotokopi çekilmesine izin vermiyorum
Yayımlama izni	☒ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin vermiyorum

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih : 12/07/2016

İmza :

